

**FINIITVERBI ASEND LAUSES.
SÕNAJÄRG JA SEDA MÕJUTAVAD TEGURID
SUULISES EESTI KEELES**

LIINA LINDSTRÖM

TARTU ÜLIKOOLI
KIRJASTUS

Tartu Ülikooli filosoofiateaduskond, eesti ja soome-ugri keeleteaduse osakond

Väitekirj on kaitsmisele suunatud Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonna eesti ja soome-ugri keeleteaduse osakonna nõukogu poolt 8. novembril 2005

Juhendaja: professor Mati Erelt

Oponent: professor Helle Metslang

Kaitsmine toimub 20. detsembril 2005 kell 14.15 TÜ peahoone aud 102.

Väitekirja trükikulud on katnud Tartu Ülikool.

ISSN 1406-1325

ISBN 9949-11-203-6 (trükis)

ISBN 9949-11-204-4 (PDF)

© Liina Lindström, 2005

Tartu Ülikooli Kirjastus

www.tyk.ee

Tellimus nr. 572

EESSÕNA

Kui ma 1991. aastal ülikooli astusin, räägiti palju murdeuurimise hetkeseisust ja sellest, kui vähe on uuritud eesti murrete süntaksit. Noore ja entusiastliku inimesena otsustasin, et just sellega ma tahaksingi tegeleda. Oma lõputöö tegingi Võru murde sõnajärjest. Sõnajärje osas ei leidnud ma sealt aga midagi niisugust, mida ühiskeeles – just suulises keelekasutuses – ei oleks. Nii mu põhihuvi vaikselt tänapäeva suulisele ühiskeelele üle kanduski.

Ei saa siiski väita, et käesolev töö puhtalt suulise kõne spetsiifikaga tegeleks – sõlmküsimumused on välja koorunud nii minu enda kui teiste varasematest sõnajärjealastest uurimustest.

Selle töö valmimise eest tahaksin tänada oma praegust juhendajat prof. Mati Ereltit, esimest juhendajat Tiit Hennostet ja kogu suulise kõne uurimistühma; vahejuhendajat Ellen Uuspõldu, kes õpetas mulle diplomaatiat; Ilona Tragelit, kes süstis minusse ikka ja jälle uue annuse entusiasmi ja utsitas tagant ning kunagi ei keeldunud mu kirjatükke lugemast ja kommenteerimast; ning Eva Liina Asu-Garciat, kes on aidanud mind inglise keele osas.

Kui ma doktoritööd alustasin, ei olnud mul ühtegi last, töö lõpetamise ajaks on neid tervelt kolm. Ei ole liialdus öelda, et see töö on valminud Helmi, Miili ja Augusti kiuste. Suur tänu kõigile headele lapsehoidjatele, kes mind kodust välja on lasknud, eriti aga Ene ja Tõnu Asule, Tiina Kanterile, Anne Lindströmile ja Urve Lippusele. Kõige suurem tänu kuulub aga armsale abikaasale mõistvuse ja toetuse eest.

Tartus,
8. novembril 2005

SISUKORD

ARTIKLITE PEALKIRJAD JA ILMUMISANDMED	9
1. SISSEJUHATUS.....	10
1.1. Töö eesmärk	10
1.2. Materjal	11
1.3. Töö ülesehitus	12
2. SÕNAJÄRJEST	13
2.1. Kasutatavad mõisted ja terminid	13
2.1.1. Sõnajärg, fraasijärg või moodustajate järg?.....	13
2.1.2. Lauseanalüüsist.....	15
2.2. Sõnajärjest tüpoloogilises perspektiivis	16
2.2.1. Põhisõnajärjest.....	16
2.2.1.1. Eesti keele põhisõnajärjest	18
2.2.1.2. Baassõnajärjest	19
2.2.2. Põhisõnajärge mõjutavad tegurid ja põhisõnajärje seosed muude keelenähtustega funktsionaaltüpoloogilistes uurimustes	19
2.3. Sõnajärje variatiivsus ja seda mõjutavad tegurid	22
2.3.1. Süntaktiline raskus.....	23
2.3.2. Infostruktuur	24
2.3.2.1. Mõistete <i>teema</i> ja <i>reema</i> varasem käsitlus: kommunikatiivne dünamism	25
2.3.2.2. M. A. K. Halliday 1967 (1985): temaatiline struktuur ja infostruktuur	26
2.3.2.3. Chafe 1976	27
2.3.2.4. Prince 1981: Eeldatav tuntus.....	29
2.3.2.5. Chafe 1994: Aktiviseerituse määär	32
2.3.2.6. Lambrecht 1994: topik ja fookus.....	33
2.3.2.7. Käesolevas väitekirjas kasutatud infostruktuuri mõisted ja terminid.....	34
2.3.3. Muud sõnajärge mõjutavad tegurid	35
3. EESTI KEELE SÕNAJÄRJE UURIMISEST	36
3.1. Ülevaade.....	36
4. KÄESOLEVAS TÖÖS KÄSITLUST LEIDVAST SÕNAJÄRJEPROBLEMAATIKAST	43
4.1. Verb lause alguses (V1)	43
4.2. Verb teisel kohal (V2)	44
4.3. Verb lause lõpus (V3)	44
4.4. Sõnajärg lause tuumargumentide eristajana	45

SISSEJUHATUSES VIIDATUD KIRJANDUS	46
ARTIKLID	51
KOKKUVÕTE.....	173
KOGU VÄITEKIRJAS VIIDATUD KIRJANDUS	176
LITEREERIMISMÄRGID	183
THE POSITION OF THE FINITE VERB IN A CLAUSE: WORD ORDER AND THE FACTORS AFFECTING IT IN SPOKEN ESTONIAN	184
ELULOOKIRJELDUS.....	186
CURRICULUM VITAE	187

ARTIKLITE PEALKIRJAD JA ILMUMISANDMED

- I. **Narratiiv ja selle sõnajärg.** – Keel ja Kirjandus, 3, 2000. 190–200.
- II. **Verb-initial clauses in narrative.** – Estonian: Typological Studies V. Publications of the Department of Estonian of the University of Tartu 18. Ed. by Mati Ereht, Tartu 2001. 138–168.
- III. **Veel kord subjekti ja predikaadi vastastikusest asendist laiendi järel.** – Emakeele Seltsi aastaraamat, 47, Tallinn 2002. 87–106.
- IV. **Verbi asend eesti kõrvallauses. Relatiivlaused.** – Keel ja Kirjandus, 6, 2004. 414–429.
- V. **Verb-final clauses in Spoken Estonian.** – Ilmumas konverentsikogumikus Grammar and Context. New Approaches to the Uralic Languages. Budapest.
- VI. **Sõnajärg lause tuumargumentide eristajana eesti keeles.** – Lause liikmeid eesti keeles. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli preprintid 1. Toim. L. Lindström, Tartu 2004. lk 40–49.

1. SISSEJUHATUS

1.1. Töö eesmärk

Sõnajärje all mõistetakse enamasti moodustajate järge lauses. Eesti keelt on üldiselt peetud vaba sõnajärgiga keeleks. Nii näiteks võib kolmest lauseliikmest – alusest (*laps*), sihitisest (*saia*) ja öeldisest (*sööb*) – moodustada kuus lauset, mis ükski eesti keeles otseselt päris võimatu pole (näide 1).

(1)

Laps sööb saia.

Laps saia sööb.

Saia sööb laps.

Saia laps sööb.

Sööb saia laps.

Sööb laps saia.

On aga selge, et kõiki neid lauseid ei kasutata võrdselt. See, milline sõnajärg valitakse, sõltub kõneleja arusaamast selle kohta, mida kuulaja juba teab, ning sellest, mida kõneleja soovib rõhutada. Tavaliselt on kõneleja eesmärk edastada oma sõnum kuulajale võimalikult arusaadaval viisil. Selleks peab ta lause / kõnevooru üles ehitama nii, et kuulaja suudaks seda mõista: ta peab kuulajale juba teadaoleva info ja uue info esitama sellises järjestuses, et see vastaks kuulaja ootustele. Euroopa keeltes, sh eesti keeles on tavaline, et lauset alustatakse tuntud elementidest, mille kohta lisatakse uut infot.

Sõnajärg võib olla keeles tugevalt kinnistunud: mingit tüüpi lausete puhul võib üks sõnajärgemall olla ülivaldav ning aitab sellisena kuulajal öeldut hõlpsalt mõista. Samas on selliste kinnistunud sõnajärgiga lausete taga üldiselt samad (infostruktuurilised) printsiibid, mis muudegi lausete taga. Näiteks eesti keele omaja- ja kogejalauseid on üldiselt AVS-järgiga (adverbiaal-predikaat-subjekt): *Mul on külm. Tal on uus auto.* Ent ometi alustatakse ka neis lausetes tuntust (topik, vana info, teema) ning lõpetatakse uuega (fookus, uus info, reema; mõistetest vt ptk 2.3.2). Seega toimub neis lauseis samasugune info struktureerimine kui tüüpilises SVA-järgiga lauses, nt *Ma lähen koju.* Töö üks eesmärke ongi vaadelda, kuidas mõjutab infostruktuur sõnajärge.

Sõnajärg on ennekõike keele lineariseerimisprotsessi osa: selleks, et kõneleja saaks oma sõnumi kuulajale edasi anda, peab ta järjestama sõnu fraasidesse ja fraase lausetesse, lauseid omakorda suurematesse diskursuseüksusetesse (lausung, kõnevoor, diskursus, tekst) kuulajale võimalikult arusaadaval viisil.

Väitekirja eesmärk on kirjeldada, mis mõjutab finiiitverbi asendit klausis, teiste lauseliikmete asendile on vähem tähelepanu pööratud. Otsin põhjusi, miks mingit tüüpi sõnajärge kasutatakse ning milliste kontekstidega see on seotud.

Üritan välja selgitada sõnajärge mõjutavaid tegureid eri lause- või tekstitüüpides.

Konkreetsemalt otsin käesolevasse töösse koondatud artiklites vastust järgmistele küsimustele:

- Kuidas kasutatakse sõnajärge ühes kindlas tekstitüübis – narratiivis? Miks sellist sõnajärge kasutatakse, kas sellel on oma funktsioon? Narratiivse tekstitüübi omapära ja sõnajärje varieerumist narratiivis vaatlen I ja II artiklis.
- Kas suulises spontaanses kõnes allub sõnajärg samadele reeglitele ja printsiipidele, mis kirjakeeles? Kas printsiip ‘verb teisel kohal’ (V2) kehtib ka suulises kõnes? Millised tegurid mõjutavad aluse ja öeldise vastastikust asendit, kui lause algab verbi laiendiga? Sõnajärje varieerumist ja seda mõjutavaid tegureid verbi laiendiga algavates lausetes (mis kirjakeeles on tavaliselt V2-laused) selgitan III artiklis.
- Kuidas varieerub sõnajärg kõrvallausetes? Kas on võimalik välja tuua varieerumist mõjutavaid tegureid? Lähemalt vaatlen infostruktuuri rolli sõnajärje varieerumises ühes kõrvallausetüübis – relatiivlausetes. Seda käsitleb väitekirja IV artikkel.
- Kuidas on omavahel seotud verbilõpulised lausetüübid? Millised on sarnased ja erinevad jooned verbilõpuliste lausete hulgas, miks mõningates lausetüüpides on verbilõpulisus hakanud taanduma? Kuidas on see seotud infostruktuuriga? Neile küsimustele otsin vastust V artiklis.
- Milline on sõnajärje roll lause tuumargumentide (subjekti ja objekti) eristajana eesti keeles? Kas selles osas on erinevusi suulise spontaanse kõne ja redigeeritud kirjaliku teksti vahel? Sellele küsimusele on pühendatud VI artikkel.

1.2. Materjal

Käesolevas töös on keskendunud sõnajärje küsimustele suulistes tekstides. Suuline keelekasutus on huvipakkuv just lineariseerimisprotsessi jälgimisel: suuline kõne on tagasikerimatu, mis tähendab, et kõneleja peab lause või lausungi üles ehitama kuulajale võimalikul ootuspärasel viisil. Seetõttu võib oletada, et infostruktuuri mõju on suulise kõne sõnajärjes tähtsam kui kirjakeeles.

Materjal pärineb põhiosas Tartu Ülikooli suulise kõne korpusest. Korpust on koostatud 1997. aastast alates ning see koosneb lindistustest, litereeritud tekstidest ning lindistussituatsiooni kirjeldustest. (Korpuse koostamise põhimõtete kohta vt nt Hennoste 2000.)

Olen artiklites kasutanud nii argivestluste kui institutsionaalsete vestluste lindistusi ja litereeringuid. Mõnes artiklis (II, VI) on võrdlusmaterjali ka muud tüüpi tekstidest. Igas artiklis on kirjeldatud konkreetsemalt, millise materjali põhjal on järeldused tehtud.

1.3. Töö ülesehitus

Töö koosneb sissejuhatavast osast, kuuest artiklist ja kokkuvõttest.

Sissejuhatavas osas käsitlen sõnajarje uurimisel kasutatavaid mõisteid ning esitan ülevaate sõnajarjetüpoloogiatest. Pikemalt vaatlen sõnajarje varieerumist mõjutavaid tegureid, sh põhjalikumalt neid teoreetilisi raamistikke, mida käesolevas töös on kasutatud. Seejärel esitan ülevaate eesti keele sõnajarje uurimise ajaloost ja praegusest seisust ning teen kokkuvõtte eesti keele sõnajarje uurimise neist küsimustest, mis on käesoleva töö artiklites käsitletud leidnud.

Töö põhiosa moodustavad kuus juba ilmunud või ilmumist ootavat artiklit.

2. SÕNAJÄRJEST

2.1. Kasutatavad mõisted ja terminid

Sõnajärje all mõistetakse moodustajate järge lauses. Sõnajärge võime vaadelda nii fraasitasandil, klausitasandil kui lausetasandil. Fraasitasandil räägime fraasisisese järjest (nt atribuudi ja põhisõna asendist teineteise suhtes), klausitasandil fraaside (nt subjekti, objekti ja predikaadi) järjest finiiitses või infiniitses klausis (ingl *clause*; klausi termini kohta vt Erelt 2004: 401). Lausetasandil (ingl *sentence*) võime vaadelda nii moodustajate kui ka muude elementide (nt modaaladverbid, mida grammatikates enamasti lause moodustajateks ei loeta) järjestust klausist suuremas üksuses, samuti kõrvallausetega paiknemist lauses.

Käesolevas töös keskendun moodustajate järjele klausis. Täpsemalt jälgin predikaatverbi paiknemist finiiitset verbivormi sisaldavas klausis. See on üksus, mida eesti terminoloogias on traditsiooniliselt nimetatud osalauseks. Kuna käesolevas töös lausetasandi sõnajärge ei vaadelda (v.a mõnel erandjuhul), siis on selles töös kasutatud *klausi* tähenduses ka termineid *lause* ja *osalause*.

2.1.1. Sõnajärg, fraasijärg või moodustajate järg?

Võib küsida, kas termin *sõnajärg* (ingl *word order*) on õigustatud, kui räägime peamiselt fraaside järjekorrast klausis – tegemist ei ole ju sõnade järjekorra, vaid moodustajate (fraaside) järjega klausis (ingl *constituent order*). Korduvalt on sõnajärje terminist loobumist soovitanud Peep Nemvalts ning pakkunud selle asemele lausemoodustajate järjestuse märkimiseks terminit *fraasijärg*. Terminit *sõnajärg* soovitab ta kasutada vaid fraasimoodustajate järjestuse märkimiseks (nt hulgasõna-omadussõna-nimisõna). Ühtlasi on Nemvalts soovitanud loobuda ka üldlevinud lühenditest S, V ja O fraasijärje märkimisel ning nende asemel kasutada lühendeid S (subjektifraas), P (predikaat) ja O (objektifraas). (Vt nt Nemvalts 2000: 27, Nemvalts 2002: 190.) Käesolevas töös ei kasutata Nemvaltsi soovitatud termineid mitmel põhjusel.

Esiteks, termin *sõnajärg* on keeleteaduses, eriti keeletüpoloogias väga juurdunud ning pikkade traditsioonidega termin. Vaatamata sisulisele ebatäpsusele, on see ka rahvusvahelises kasutuses niivõrd kinnistunud, et enamasti kasutatakse traditsioonilist terminit *word order*. Viimasel ajal on siiski rohkem hakatud kasutama ka terminit *constituent order*, näiteks Whaley' tüpoloogia-õpikus, kus sõnajärjele on pühendatud päris suur osa (Whaley 1997). EUROTYPE-i suures Euroopa keelte sõnajärge käsitlevas koguteoses kasutatakse mõlemat terminit samas tähenduses (Siewierska 1998a: 18). Samamoodi on traditsioonist tulenevalt sõnajärjeuurimises kasutatud lühendeid S, V ja O (S tähistab subjekti, O objekti ja V finiiitverbi).

Teise vastuargumendi toob välja M. Erelt oma vastulauses Nemvaltsi 2002. aasta artiklile “Keeleteaduse teaduskeelest”. Nimelt teatav ebatäpsus on sissekodeeritud ka terminisse *fraasijärg*, sest fraasid ei pruugi lauses alati tervikuna liikuda. Nii näiteks on üksteisest lahutatavad verbi liitvormi osad, nt *Ma ei ole veel oma artiklit valmis saanud* (Erelt 2002). Seega tähistatakse V-ga finiiitverbi, mitte predikaati. Muidugi võib see finiiitverb olla predikaat või selle osa.

Probleem on veelgi suurem, kui uurida suulist kõnet. Kõnelejad lahutavad erinevatel põhjustel fraasiosi, ilma et lause mõistmine selle all kannataks. Näiteks on täiesti tavaline ja vähemalt suulises keelekasutuses kinnistunud nähtus, et küsilause, mille küsituumas on objekt, paikneb lause alguses küsisõna ning objektifraasi ülejäänud osa paikneb lauses kaugemal. Küsisõna on sel juhul peaaegu alati partitiivi asemel nominatiivis. Nimetaksin sellist nähtust objekti lahutuseks või objektifraasi lõhkumiseks. Näidetes 2–4 on objektifraasi osised alla joonitud.

(2) *mis Ann rääkis ead.*

(3) *mis te toitu pakute.* (koera toitmise kohta)

(4) *mis sa muud teed.* (0.5) (retooriline küsimus)

Kolmandaks, moodustajate järge lauses võivad mõjutada ka sellised lauseelemendid, mida lausemoodustajateks ei loeta. Selleks on lauseadverbiaalid (*sentence adverbials*), eesti terminoloogias üldlaiendid. “Üldlaiend on lauseelement, mis modifitseerib kogu situatsiooni tähendust. Tal ei ole situatsiooni komponendi tähendust ja seetõttu ei saa tema kohta lauses ka küsimust esitada. Leksikaaltähendus üldlaiendil a) kas puudub üldse või b) kuulub sitatsiooni suhtes metatekstilisele tasandile.” (EKG II: 99)

Kuigi üldlaiendeid tavaliselt lausemoodustajate hulka ei loeta, võivad nad mõjutada ülejäänud moodustajate järjekorda lauses. Eriti tavaline on see just episteemilist modaalsust märkivate üldlaiendite puhul. Kui selline üldlaiend viiakse lause algusesse, võib see käivitada aluse ja öeldise inversiooni:

(5) *Äkki vajab ta hoopis muskaatveini, arutlesin ma närviliselt.*
                   V   S   M   O

(ILU1990\ilu0668)

(6) *aga äkki oled sa nüüd kuidagi: sest välja kasvand.* (.) (suul)
                   V   S   A   A   A

(7) *Tegelikult on ta pooleteiseaastane.* (AJAE1990\ee0404)
                   V   S   P

(8) *.hh ee noh ma kujutan ette=et ta oli läbi mõelnud selle tantsu ja tegelikult on see ästi uus tants.* (suul)
                                   V   S   P

Neis näidetes on toimunud eesti kirjakeelele iseloomulik V2-printsibiist tingitud subjekti ja predikaadi inversioon vaatamata sellele, et üldlaiend pole lausemoodustaja. Ka sellise nähtuse kirjeldamisel ei saa me rääkida lausemoodustajate järjest, vaid pigem sõnajärjest.

2.1.2. Lauseanalüüsist

Käesolevas töös on lauseliikmete määramisel lauses lähtunud üldiselt EKG II põhimõtetest. Eristatud on subjekti (S), verbi (mis enamasti on predikaat või predikaadi finiiitne osa, V), objekti (O), adverbiaali (A), predikatiivi (P).

Taela (1988a, 1990) eeskujul on ühe üldisema kategooriana eristatud veel X-i, mis tähistab nii objekti, adverbiaali kui predikatiivi või ka mitut neist korraga, kui nad asetsevad kõrvuti. Nii näiteks võib sõnajärjemall SVX kirjeldada lauseid 9–11.

(9) *Ma lähen tööle.*

(10) *Ma lähen tööle peale kella kuut.*

(11) *Ma söön õhtusööki tavaliselt alles peale kella kaheksat.*

Töö materjaliks on spontaanne suuline kõne, milles tuleb ette lõpetamata lauseid ning kordusi, parandusi ja sulandumisi sisaldavaid lauseid. Sellistes lausetes võib lauseliikmete määramine osutada problemaatiliseks. Olen analüüsil lähtunud järgmistest põhimõtetest:

1. Poolikuid lauseid ei analüüsita, sest pole teada, kuidas kõneleja oleks lauset jätkanud või miks ta lause pooleli jättis. Näites 12 jätab kõneleja pooleli lause *mul on* ning formuleerib lause ümber: *kassetil oleks ruumipuudus tekkinud.*

(12) L: [*selle laulu*] *ma oleks`äärepealt vä-`välja visanud. (.) mul on`kassetil oleks`ruumipuudus (.)`tekkinud. (.)*

2. Kui on selgelt aru saada, et tegemist on parandusega ja see parandus on intonatsiooniliselt või parandust markeerivate partiklitega muust lausest piisavalt eristatud, ei ole lauseanalüüsil nõ tühistatud komponente arvestatud. Nii asendatakse näites 13 predikaadina funktsioneeriv verb *võtab* verbiga *mahutab*, nende vahel markeerivad parandust pausid ja partikkel *noh*. Analüüsil olen arvestanud vaid viimase verbiga (*mahutab*).

(13) *ja tal on (.)`kaks [seda] (.)`tulpa, see tavaliselt võtab (.) noh (.) mahutab`rohkem.*

3. Samamoodi pole arvesse võetud ka otsest kordust. Näites 14 on korratud fraasi *seal seal*, ent lauseanalüüsis käsitlen seda ühe lauseliikmena.

(14) *seal seal ei `ole isegi mitte seda `mudelit*

4. Kui kõneleja lauset ei muuda, vaid ainult lisab teise samas süntaktilises funktsioonis fraasi (sisuliselt on tegu esimese tühistamisega, ent kõneleja lauset ümber ei ehita ning parandust partiklite või pausidega ei markeeri), siis on mõlemad osised lauseliikmena arvesse võetud (näites 15 on sel viisil kaks finiitverbi). Nii on tehtud seetõttu, et pole üheselt selge, kumb osis kõneleja meelest nõ õige on. Selliseid lauseid esineb siiski vähe ning statistikas see olulist „müra“ ei tekita.

(15) *ma olen kohe nii murest `murtud olin*

2.2. Sõnajärjest tüpoloogilises perspektiivis

2.2.1. Põhisõnajärjest

Keeletüpoloogias on palju tegeldud **põhisõnajärje** (*basic word order*) väljaselgitamisega ning otsitud korrelatsioone põhisõnajärje ja muude keelenähtuste vahel.

Keele põhisõnajärje väljaselgitamine ei ole alati lihtne ega ühene. Keerukaks osutub see just **vaba sõnajärjega** (*free word order, flexible constituent order*) keelte puhul, kus üht ilmselgelt domineerivat tüüpi ei leidu. Vaba sõnajärjega keeltes sõltub sõnajärg peamiselt pragmaatilistest teguritest, fikseeritud sõnajärjega (*fixed word order, fixed constituent order*) keelte puhul süntaktilistest teguritest (Whaley 1997: 97).

Põhisõnajärge on siiski üritatud leida ka vaba sõnajärjega keeltes, selleks on kasutatud mitmeid kriteeriume.

Põhisõnajärjeks on peetud

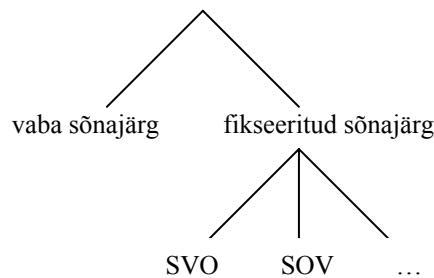
- 1) statistiliselt kõige domineerivamat sõnajärge;
  - 2) järge, millega kaasneb kõige vähem morfoloogilisi markereid;
  - 3) järge, mis on kõige lihtsama süntaktilise struktuuriga lausetes;
  - 4) kõige vähem pragmaatiliselt markeeritud (ehk kõige neutraalsemat) järge;
  - 5) järge, mida keelt emakeelena kõnelejad peavad põhisõnajärjeks.
- (Vt ülevaateid Mithun 1987, Whaley 1997: 100–104).

Need põhisõnajärje määratlemise kriteeriumid ei välista üksteist. Nii on väidetud, et statistiliselt kõige sagedasem sõnajärg esineb jaatavates aktiivsetes deklaratiivsetes pealausetes (neid lauseid on peetud kõige neutraalsemaks) ning need on üldse kõige vähem presuposiitsionaalsed (vt Mithun 1987: 282).

Esinemissageduse põhjal defineerib põhisõnajärge ka Dryer (1997), ent ta hoiatab, et ka kõige sagedasema sõnajärje väljaselgitamine võib olla metodoloogiliselt problemaatiline. Väga lihtne on leida kõige sagedasemat sõnajärje-

malli ühe teksti või tekstikogu põhjal, ent see ei pruugi olla representatiivne kogu keele suhtes. Seetõttu tuleks arvesse võtta võimalikult palju erinevaid tekste ja tekstitüüpe. Kui ükski sõnajärjetüüp pole ülekaalus enamikus tekstides või tekstitüüpides, võib öelda, et keeles puudub põhisõnajärg (õigemini sageduse alusel defineeritud põhisõnajärg, Dryer 1997: 71–72). Põhisõnajärje olemasolus ja selle tuvastamise võimalikkuses on kahelnud ka M. Mithun (1987). Ta leiab, et põhisõnajärje tuvastamine on problemaatiline eelkõige nendes keeltes, kus pragmaatilistel teguritel on väga suur mõju sõnajärjele. Nii näiteks ei pruugi statistiliselt kõige sagedasem sõnajärg olla neutraalne (Mithun 1987: 316).

Põhisõnajärje väljaselgitamise problemaatilisuse tõttu vaba sõnajärjega keeltes ongi mõningates tüpoloogilistes ülevaadetes esitatud esmase jaotusena vaba sõnajärg ja fikseeritud sõnajärg, põhisõnajärg esitatakse vaid fikseeritud sõnajärje puhul (vt joonis 1).

Joonis 1. Keelte liigitus sõnajärje alusel (Whaley 1997: 97).

Keelte jagamine vabaks ja fikseeritud sõnajärjega keelteks ilma vaheastmeteta on siiski liigne lihtsustus. Näiteks Siewierska (1998b: 514–519) on 48 Euroopa keele puhul näidanud, et keeltes võib lisaks põhisõnajärjele olla mitmeid sõnajärje alltüüpe (vt nt tabel 18 Siewierska 1998b: 518). Tema vaadeldud keeltes oli 46% SOV-põhijärjega keeltest ja 50% SVO-põhijärjega keeltest väga paindliku sõnajärjega keeled (neil on lisaks põhijärjele üle nelja sõnajärjevariandi). Lisaks neile on 23% SOV-keeltest ühe allvariandiga ja 27% kahe allvariandiga, s.t mitte nii varieeruva sõnajärjega. SVO-keelte hulgas on ühe allvariandiga 26% ja kahe allvariandiga 11%. Euroopa keelte hulgas on Siewierska andmetel oluliselt vähem range sõnajärjega keeli kui maailmas üldiselt.

Koptjevskaja-Tamm ja Wälchli (2001) on Euroopa keeli liigitanud nii põhisõnajärje kui vabaduse astme järgi ning esitavad liigituse skaalana fikseeritud SOV-keeltest fikseeritud SVO-keelteneni (Koptjevskaja-Tamm&Wälchli 2001: 705; tabel 1).

Tabel 1. Euroopa keelte liigitus põhisõnajärje ja selle vabaduse astme järgi Koptjevskaja-Tamme ja Wälchli (2001) järgi.

SOV	väga paindlik SOV	kahetine SOV/ SVO	väga paindlik SVO	paindlik SVO	V2	SVO
hetiidi neenetsi	ladina vanakreeka	ungari	vene leedu komi vepsa	soome eesti	rootsi saksa	inglise

2.2.1.1. Eesti keele põhisõnajärjest

Eesti keele põhisõnajärjeks on peetud SVO-järge (transitiivsetes lausetes) või üldisemalt SVX-järge (Vilkuna 1998, Koptjevskaja-Tamm & Wälchli 2001: 705). Taela andmetel ei saa SVX-järge siiski täie kindlusega pidada põhisõnajärjeks, sest statistiliselt on enam-vähem sama sage ka XVS-järg: SVX-järge on Taela materjalis 25%, XVS-järge 24% lausetes (Tael 1988a). XVS-järje rohkust seletab Tael süntaktilise piiranguga 'verb teisel kohal': nagu germaani keeltes, kaldub ka eesti (kirja)keeles predikaat lauses paiknema teisel positsioonil (Tael 1988a: 37).

Suulises tekstis on olukord aga sootuks teine. Olen katseks analüüsinud 1835-lauseliste argivestluste katkenditest koosnevat tekstikogu (vt tabel 2). Tekstid olid valitud nii, et neis ei olnud pikemaid narratiivseid lõike. (Sama tekstikogu kasutasin ka III ja IV artiklis).

Selgub, et SVX-järjega oli selle materjali hulgas 30% lausetest, sageduselt järgmine oli hoopis SV-järg (11,4%). XVS-järjega lauseid oli vaid 5,3% ja kirjakeeles teist V2-printsipiibist tingitud põhimalli XVSX oli vaid 2% kõigist lausetest. Kui põhisõnajärje aluseks võtta sõnajärjemalli esinemissagedus tekstis, võime väita, et suulises eesti keeles on põhisõnajärjeks SVX-järg.

Tabel 2. Sõnajärjemallide esinemissagedus suulistest argivestlustes.

mall	lausete arv	osakaal (%)
SVX	551	30,0%
SV	210	11,4%
V	173	9,4%
VX	127	6,9%
XVX	118	6,4%
XSV	112	6,1%
XV	111	6,0%
XVS	97	5,3%

mall	lausete arv	osakaal (%)
SXV	69	3,8%
XSVX	59	3,2%
XVXS	40	2,2%
VS	31	1,7%
XSXV	31	1,7%
XVXS	28	1,5%
SXVX	21	1,1%
VXS	16	0,9%
VXS	11	0,6%
XSXVX	7	0,4%
XVXSX	6	0,3%
VXSX	3	0,2%
muud	14	0,8%
kokku	1835	100,0%

2.2.1.2. Baassõnajärjest

Funktsionaaltüpoloogiline lähenemine keelele vaatleb sõnajärge selle kõige pindmises struktuuris. Põhisõnajärje väljaselgitamisega on tegeldud ka keele abstraktses süntaksis, nt sõltumis-sidumisteooria (*Government & Binding*) raames.

Eesti keele põhisõnajärge on selle teooria raames üritanud välja selgitada Martin Ehala (2001). Ehala on abstraktse põhisõnajärje puhul kasutanud terminit **baassõnajärg**. Baassõnajärjeks peab ta sellist sõnajärge, millest ülejäänud sõnajärjed on tuletatud (Ehala 2001: 24). Ehala taustaks on siin GB-teooria üks komponente X'-teooria. Eesti keele baassõnajärjeks peab ta SIOV (kus I on lihtsustatult öeldes öeldisfraasi finiidne komponent, V infiniitne komponent) (Ehala 2001).

2.2.2. Põhisõnajärge mõjutavad tegurid ja põhisõnajärje seosed muude keelenähtustega funktsionaaltüpoloogilistes uurimustes

Sõnajärjetüpoloogiatest on ilmunud mitmeid ülevaateid (vt nt Primus 2001, Whaley 1997, Givón 2001 (1984), Comrie 1989 (1981) jt). Kuna aga eesti keeles ühtegi sõnajärjetüpoloogiat käsitlevat kirjutist ilmunud pole, esitan siinkohal põgusa ülevaate olulisematest töödest.

Sõnajärg keeletüpoloogia ühe keskse parameetrina tõusis esile J. Greenbergi töodes. Erilise tähelepanu osaliseks sai sõnajärg alates Greenbergi (1963) klassikalisest tööst, milles ta esitas 45 keelelist universaali, mis põhinesid 30 keele näidetele ning mida toetas veel informatsioon 112 muu keele kohta.

Greenberg jagas keeled kuude põhitüüpi: SVO, SOV, VSO, VOS, OSV ja OVS. Neist kolm tüüpi on (vähemalt Greenbergi uuritud keeltes) väga haruldased (VOS, OSV, OVS). Siit tuletas Greenberg ka esimese universaali: “Väitlauses, milles on nii nominaalne subjekt kui objekt, on domineeriv järg peaaegu alati selline, milles subjekt eelneb objektile.” (Greenberg 1963: 61).

Greenbergi esimesed seitse universaali puudutasid keelte põhisõnajärge. 8.–25. universaal käsitlesid lisaks põhisõnajärjele ka muude lauseelementide järjestuse küsimusi ning seoseid nende vahel. Nii näiteks käsitleb 12. universaal põhisõnajärje ja küsisõna paiknemise seoseid: “Kui keeles väitlauses domineerib VSO-järg, asetatakse küsisõnad või -fraasid küsilause algusesse; kui väitlauses domineerib aga SOV-järg, siis sellist selget reeglit ei ole.” (Greenberg 1963: 65).

Peale Greenbergi on keeletüpoloogias palju tegeldud sellega, et otsitakse paljude keelte empiirilise võrdluse teel universaale, eelkõige implikatiivseid universaale (kujul “kui X, siis Y”), mis kujutavad endast korrelatsioone eri nähtuste vahel, sõnajärje puhul näiteks lause põhisõnajärje ja teiste üksuste sõnajärje vahel, samuti põhisõnajärje ja muude keelenähtuste vahel. Funktsionaalses tüpoloogias on püütud neid (tingimuslikke) universaale ka seletada. Seda on teinud Lehmann, Vennemann, Hawkins, Dryer jt.

Alates W. P. Lehmanni töödest muutub sõnajärjetüpoloogia põhiküsimuseks, millised on need üldpõhimõtted, mis on sõnajärjekorrelatsioonide taga. Mitmed autorid (nt Lehmann 1973, Vennemann 1974, Dryer 1992) leiavad, et sõnajärjekorrelatsioonide taga on laiemalt põhja ja laiendi vahelised seaduspärasused. Põhja ja laiendi vaheline seos tugineb mingile universaalsele printsiibile, mis määrab nii keele põhisõnajärje kui järjestuse ka muudes üksustes.

W. P. Lehmann peab selleks universaalseks printsiibiks **paigutuse põhi-printsiipi**. Selle järgi paigutatakse keeltes modifitseerijad (*modifiers*) süntaktilise põhisõna sellele poole, kus ei ole põhisõna primaarset laiendit (*concomitant*) (Lehmann 1973: 48). Teisisõnu, sellised verbi modifikaatorid nagu eitus või kausativatsioon paigutatakse verbi ette, kui tegu on VO-keelega, ja verbi järele, kui tegu on OV-keelega. Subjekti asendit ei pea Lehmann kuigi oluliseks tüpoloogiliseks näitajaks. Seega leiab Lehmann, et just verbi ja objekti järjekord on seotud muude lineariseerimisseikadega keeles. Mõningad neist on esitatud tabelis 3.

Tabel 3. Mõningad sõnajärjestusseigid OV- ja VO-põhijärjega keeltes (Whaley 1997: 86).

VO	OV
prepositsioon + substantiiv	substantiiv + postpositsioon
substantiiv + genitiivatribuut	genitiivatribuut + substantiiv
substantiiv + adjektiiv	adjektiiv + substantiiv
substantiiv + relatiivlause	relatiivlause + substantiiv
lausealguline küsisõna	küsisõna ei paikne lause algul

VO	OV
prefiksid	sufiksid
abiverb + põhiverb	põhiverb + abiverb
verb + adverb	adverb + verb
eitussõna + verb	verb + eitussõna

Lehmann ei vasta aga küsimusele, miks need kategooriad on just nii järjestatud – milline on nende kategooriate vaheline sügavam funktsionaalne suhe. Sellele üritab omakorda vastust leida T. Vennemann (vt nt Vennemann 1974, Vennemann & Nierfeld 1973).

T. Vennemann (1974) üldistab Lehmanni VO/OV-keeled VX/XV-keelteks (X on mis tahes verbilaiend) ning näeb selle taga laiemat modifitseerija (*operator*)-modifitseeritava (*operand*) suhet. Modifitseerija (A) ja modifitseeritav (B) kalduvad XV-keeltes olema järjestatud nii, et A eelneb B-le (AB); VX-keeltes aga A järgneb B-le (BA). Sellist järjestust nimetab Vennemann **loomulikuks järjestuseks** (*natural serialization*) ning see kehtib verbi ja selle laiendite, substantiivi ja selle laiendite jne puhul, seega seal, kus tegemist on modifitseerija-modifitseeritava suhtega (vt täpsemalt Vennemann 1974: 8–9).

J. Hawkins (1983) on omakorda teinud teistsuguse üldistuse Greenbergi jaotusest ning jagab keeled põhisonajärje alusel kolme põhirühma: verbialgulised, verbilõpulised ja verbikesksed keeled. Lauses sõnajärge organiseerivaks põhiprintsiibiks peab Hawkins **kategooriatevahelist harmooniat** (*cross-category harmony*). Selle printsiibi järgi on kõige sagedasemad sellised keeled, milles ühte kategooriasse kuuluvale põhjale (*head*) eelnevate täiendite hulk on proportsionaalselt samasugune, kui teise kategooriasse kuuluvale põhjale eelnevate täiendite hulk. Kui keeles paigutatakse kõik substantiivi täiendid (genitiivatribuut, adjektiiv, relatiivlause) substantiivi ette, paigutatakse keeles ka kõik verbi laiendid (objekt, adverb, eitussõna jne) verbi ette. Kui substantiivi ette paigutatakse osa täienditest, paigutatakse ka verbi ette vaid osa verbi laienditest. Kui substantiivi ette üldse ei paigutata täiendeid, ei paigutata ka verbi ette laiendeid.

M. Dryer (1992) on kritiseerinud eelnevaid põhja ja laiendit arvestavaid lähenemisi ning esitab selle asemel **hargnemissuuna teooria** (*branching direction theory*). Selle järgi sõltub elementide järjestus lauses nende sisemisest struktuurist. Hargneval kategoorial on olemas oma sisemine struktuur, mitte-hargneval kategoorial seda ei ole. Selle teooria järgi on kaks elementi X ja Y järjestuses XY oluliselt sagedamini VO-keeltes kui OV-keeltes siis ja ainult siis, kui X on hargnematu kategooria ja Y on hargnev kategooria.

Hiljem on Dryer (1997) kritiseerinud nii traditsioonilist sõnajärjetüpoloogiat, milles keeled jaotatakse kuude rühma (SVO, SOV, VSO, VOS, OSV, OVS), kui selle mõningaid lihtsustusi (verbialgulised, verbikesksed, verbilõpulised keeled ning OV/VO-tüpoloogia). Ta leiab, et traditsioonilises tüpoloogias on põhiline viga see, et vaadeldakse vaid transitiivlauseid ning tähele-

panuta on jäetud intransitiivlausetes subjekt, mis ometi esineb tekstides oluliselt sagedamini kui transitiivlausetes subjekt. Dryer pakub omalt poolt sellist tüpoloogiat, milles arvestatakse nii transitiivlauseid kui intransitiivlauseid ning keeli eristatakse nii SV/VS kui OV/VO parameetri alusel. Selline tüpoloogia peaks andma adekvaatsema pildi keeltest, milles on transitiivlause näiteks tavaline SV-järg, intransitiivlause aga VS-järg. Sellise keele näiteks toob ta salinani keele (kuulub hoka keelte hulka, räägitakse Californias), mille puhul traditsioonilise tüpoloogia alusel oleks tegu SVO-järgiga (81% transitiivlausestest, milles nii täisNP-line S kui O), ent vaadeldes eraldi transitiiv- ja intransitiivlause subjekt positsiooni lauses, selgub et transitiivlause subjekt on 69% enne predikaati (SV), intransitiivlause subjekt aga 89% juhtudel peale predikaatverbi (VS; Dryer 1997: 88).

Samuti on intransitiivlause arvessevõtmine keelte sõnajärjetüpoloogias oluline ergatiivsete keelte puhul. Näiteks toob Dryer kaks keelt, Austraalias kõneldava mangaraji ja Niiluse-Sahara keelte hulka kuuluva päri keele, mida on kirjeldatud kui OVS-keeli. Neis keeltes on OVS-järg küll transitiivsetes lausetes ülekaalus, ent intransitiivsetes on üldiselt SV-järg. Dryer leiab, et neid keeltes järgitakse puhtast ergatiivset malli ning õigem oleks neid kirjeldada kui Abs-V-Erg-järgiga keeli. (Dryer 1997: 89)

Iseküsimus on, kas üldse on mõtet ergatiivseid keeli üritada kuidagi mahutada akusatiivsete keelte raamistikku ja kirjeldada neid subjekti ja objekti mõiste kaudu. Ilmselt oluliselt selgem ja vähem segadustekitav oleks ergatiivsete ja akusatiivsete keelte võrdlemisel kasutada ülemmõisteid, näiteks semantilisi rolle agent ja patsient või veelgi üldistatumaid rolle tegevussubjekt (*actor*) ja tegevusalis (*undergoer*) (nende kohta vt Van Valin 2001).

1980ndatel kasvas järsult huvi vaba sõnajärgiga keelte vastu, eriti aga sõnajärge mõjutavate tegurite vastu. Üheks oluliseks mõjuriks oli siin kindlasti 1980ndatel hoogu saanud diskursusanalüüs selle erinevates vormides. Uurijaid huvitas üha enam tegelik tekst, mitte kontekstivabad laused.

2.3. Sõnajärje variatiivsus ja seda mõjutavad tegurid

Põhisõnajärje tuvastamise ning põhisõnajärje ja muude keelenähtuste vaheliste seoste otsimisest on üha enam liigutud sõnajärje variatiivsuse uurimise suunas. Teedrajav uurimus variatiivsuse uurimise suunal pärineb Susan Steele'i sulest (Steele 1978). Steele vaatleb 63 maailma keele põhisõnajärge deklaratiivsetes transitiivsetes pealausestes, milles mõlemad tuumargumendid on täisNP-d. Ta kirjeldab põhisõnajärge (SOV, SVO, VSO, VOS, OSV, OVS) ning vaatleb, kuidas põhisõnajärg neis keeltes võib varieeruda – millised variandid on millise põhisõnajärgiga keeltes võimalikud ja kui tavalised või ebatavalised need allvariandid on.

Ulatusliku uurimuse sõnajärje varieerumise kohta on teinud Siewierska (1998b). Sõnajärje varieerumist teatud lausetüüpides on Euroopa keelte puhul süstemaatiliselt jälgitud Siewierska toimetatud EUROTYP-i kogumikus (Constituent Order... 1998), uurali keeli käsitleb samas kogumikus M. Vilkuna (1998).

Kui varasemad tüpoloogilised tööd otsisid universaalset printsiipi, mis seletaks põhisõnajärge ning selle seost muude sõnajärjestusseikadega, siis nüüd on hakatud üha enam tegelema ka konkreetsete lausetega: selgitatakse välja, millised on need printsiibid või tegurid, mis mõjutavad sõnajärge konkreetsetes lauses.

Kaks enam käsitletud mõjurit, mis mõjutavad sõnajärje valikut igas konkreetsetes lauses, on süntaktiline raskus ja infostruktuur.

2.3.1. Süntaktiline raskus

Süntaktilise raskuse all mõeldakse lauseliikmete ehituslikku keerukust, mis väljendub lauseliikmete pikkuses.

J. Hawkinsi (1990, 1998) väitel on inimesel lihtsam mõista ja moodustada lauseid, milles lause vahetud moodustajad paiknevad võimalikult lähestikku. Sellest tulenevalt eelistatakse järjestada moodustajaid lauses nii, et lühemad lauseliikmed paiknevad vasakul, pikemad paremal – nii esitatakse lause vahetud moodustajad kiiremini ning lause on lihtsamini mõistetav.

Järgnevas ingliskeelses näites on eelistatud lause 16, sest selles esitatakse kiiremini lause kolm vahetud moodustajat (V, NP, PP). Lauses 15 paiknevad aga vahetud moodustajad (nende tuumad) üksteisest kaugemal, sest NP *the beautiful desk dating from the early Victorian period* on väga pikk ning raskendab lause mõistmist.

(15) *He* _{VP}[*donated* _{NP}[*the beautiful desk dating from the early Victorian period*] _{PP}[*to charity*]].

‘Ta annetas laua, mis pärines varasemast viktoriaanlikust perioodist, heategevusele’

(16) *He* _{VP}[*donated* _{PP}[*to charity*] _{NP}[*the beautiful desk dating from the early Victorian period*]].

‘Ta annetas heategevusele laua, mis pärines varasemast viktoriaanlikust perioodist’

Selline lineariseerimine kergendab mõistmist: lihtsama ülesehitusega lauseliikmed paiknevad enne keerukamaid lauseliikmeid. Seda printsiipi peab Hawkins põhiliseks lineariseerimist organiseerivaks teguriks nii fikseeritud kui vaba sõnajärjega keeltes.

Hawkins väidab ka, et süntaktiline raskus on olulisem lineariseerimist mõjutav tegur kui infostruktuur (nt teema-reema jaotus) ning infostruktuurilised tegurid on taandatavad süntaktilisele raskusele (Hawkins 1998: 756; Hawkins, Horie&Matthews 1991).

Selle väite tõele vastavuse on mõned autorid kahtluse alla seadnud. Siewierska (1991) on leidnud, et süntaktilisest raskusest olulisemaks teguriks on vähemalt mõningates keeltes infostruktuur (teema-reema jaotus). Siewierska andmetel mõjutab näiteks poola keeles sõnajärge rohkem infostruktuur ning see allutab endale ka süntaktilise raskuse (Siewierska 1991: 108).

Süntaktiline raskus ja infostruktuur on omavahel tihedalt seotud. Sellega nõustub ka Hawkins, kes väidab, et lühemad lauseliikmed viitavad enamasti tuntud entiteetidele, pikemad uuematele ja indefiniitsetele entiteetidele (Hawkins 1998: 756).

Arnold, Wasow, Losongco & Ginstrom (2000) on leidnud inglise keele kohta, et vähemalt uuritud kahes varieeruva sõnajärgiga konstruktsioonis (kahe objektiga konstruktsioon ja nn raske ehk relatiivlauset sisaldava NP nihutus) mõjutavad sõnajärje valikut mõlemad tegurid.

On raske öelda, kas eesti keele puhul on olulisem infostruktuur või süntaktiline raskus. "Eesti keele käsiraamatus" väidetakse, et eesti keeles on süntaktiliselt raskekaaluliste subjektifraaside puhul eelistatud subjekti paiknemine verbi järel (kui lause alguses on verbi laiend), näiteks *Juba hommikul esitas mu noorem poeg Kalle mulle selle küsimuse*. Seevastu rõhutu lühikese subjektifraasi puhul sellist inversiooni ei pruugi toimuda: *Homme ma tulen linna*. (EKK: 431). Samas on need laused seletatavad ka infostruktuuri mõistete kaudu: esimese lause subjektifraas viitab uuele referendile diskursuses, teises näites on subjektifraasis 1. isiku pronoomen, mis on situatsioonist alati tuntud. Seega võib esimese lause subjekti ja predikaadi inversioon olla tingitud ka subjektifraasi uudsusest diskursuses.

2.3.2. Infostruktuur

Infostruktuuri on peetud peamiseks sõnajärje valikut mõjutavaks teguriks vaba sõnajärgiga keeltes. Just tšehhi keele vaba sõnajärje uurimisest kasvasid välja mõisted *teema* ja *reema* ning *kommunikatiivne dünamism* (vt nt Firbas 1966). Ka näiteks soome keele sõnajärge on M. Vilkuna kirjeldanud just infostruktuuri mõisteid kasutades (Vilkuna 1989), sama on tehtud ka uues soome keele grammatikas (ISK 2003: 1301–1345).

Ka käesolevas töös on sõnajärje varieerumist üritatud selgitada peamiselt infostruktuuri mõistete abil. Eesti keele sõnajärje seotust infostruktuuriga on rõhutatud varemgi. Näiteks Tael on infostruktuuri printsiipe pidanud eesti sõnajärje aluseks (Tael 1988a: 40).

Infostruktuur hõlmab lausungisiseseid struktuurilisi ja semantilisi omadusi, mis peegeldavad lausungi suhet diskursuse konteksti, võttes arvesse lausungi

sisu staatust diskursuses, diskursuse osalistele osutatava tähelepanu astet ja osalejate esmaseid ja muutuvad suhtumisi (teadmised, uskumised, kavatsused, ootused jne) (Kruijff-Korbayová&Steedman 2003: 250).

Infostruktuuri mõiste on oma olemuselt problemaatiline, sest selle all on silmas peetud selliseid nähtusi, mis osalt omavahel kattuvad, osalt aga väga olulisel määral erinevad. Tavaliselt mõistetakse infostruktuuri all diskursuses esiletulevate referentide kättesaadavust kuulajale skaalal tuntud-uus info (*given-new*) või lause struktureerimist kõneleja poolt nii, et lauses eristuks see, mille kohta lause käib (ehk lause teema või topik), sellest, mida selle kohta öeldakse ning mis ühtlasi arendab lauset edasi (reema, komment).

Põhiterminid, mida eri autorid on seoses info esitamise skeemiga kasutanud, on:

teema-reema (*theme-rheme*),
sellega sarnaselt ka topik-komment (*topic-comment*),
tuntud-uus (*given-new*),
fookus (*focus*).

Kuna käesolevas töös on kasutatud infostruktuuri termineid päris palju, esitan järgnevalt ülevaate olulisematest lähenemistest infostruktuurile ning neis kasutatud terminoloogiast.

2.3.2.1. Mõistete *teema* ja *reema* varasem käsitlus: kommunikatiivne dünamism

Mõisted **teema** ja **reema** pärinevad Praha koolkonnast. Teemaks nimetati lauseosa, mis esitab situatsioonist teadaolevat infot, millest kõneleja oma diskursust ka jätkab (vt nt Firbas 1966: 268). Reema esitab uut infot. Pikka aega tegeldi keeleteaduses sellega, et üritati välja töötada meetodid, kuidas eristada teemat ja reemat võimalikult täpselt. See tegevus oli aga küllalt problemaatiline, kuna piir nende vahel pole kuigi selge ning tõlgendamisel on väga suur osa ka kontekstil. Seetõttu võeti kasutusele **kommunikatiivse dünamismi** mõiste: keelelised elemendid varieeruvad lauses sõltuvalt sellest, milline on nende kommunikatiivse dünamismi aste, st sõltuvalt sellest, mil määral mõjutab konkreetne keeleline element kommunikatsiooni edasist kulgu. (Firbas 1966: 270) Uut infot sisaldav lauseosa on üldjuhul ka kõrgema kommunikatiivse dünamismi astmega. Ent ka lauseosas, mis sisaldab ainult uut informatsiooni, ei ole kommunikatiivse dünamismi aste sama. (Firbas 1966: 270) Seega lauset ei jagatud enam kaheks osaks – teemaks ja reemaks –, vaid iga lause puhul on tegemist terve hierarhiaga. Madalaima kommunikatiivse dünamismi astmel paiknevad elemendid on üldjuhul lause algul, lause lõpu suunas kommunikatiivse dünamismi aste suureneb. (Firbas 1966: 270, vt ka ülevaadet Öim 1973) Näiteks järgnevas küsimusvastuspaaris (näide 17) on vastuslauses *Ta sõitis Pariisi* kõige madalamal

kommunikatiivse dünamismi astmel pronominaalne subjekt *ta*, keskmisel astmel *sõitis* ning kõige kõrgemal kommunikatiivse dünamismi astmel *Pariisi*.
(17)

Kuidas Peetril läheb?
Ta sõitis Pariisi.

2.3.2.2. M. A. K. Halliday 1967 (1985): temaatiline struktuur ja infostruktuur

Ka Halliday kasutab termineid **teema** ja **reema**, ühendades need mõiste **temaatiline struktuur** alla. Temaatiline struktuur organiseerib klausi kui sõnumit. (Halliday 1985: 38)

Teema on Halliday' määratluse kohaselt *point of departure*, sõnumi alguspunkt, see, mille kohta lauses esitatav sõnum käib. Teema võib olla nii NP, adverbirühm, kaassõnafraas või ka dislokatsioon vasakule.

Reema moodustab ülejäänud lauseosa, üheskoos moodustavad teema ja reema tervikliku sõnumi.

Järgnevates Halliday' näidetes (Halliday 1985: 38–39) on teema alla joonitud, ülejäänud lauseosa kuulub reemasse:

(18) *The duke has given my aunt that teapot.*
'Hertsog andis selle teekannu minu tädile'

(19) *My aunt has been given that teapot by the duke.*
'Minu tädi on saanud selle teekannu hertsogilt'

(20) *That teapot the duke has given to my aunt.*
'Teekann, mille hertsog minu tädile andis'

(21) *Very carefully she put him back on his feet again.*
'Väga hoolikalt ta pani ta tagasi oma jalgadele'

(22) *As for my aunt, the duke has given her that teapot.*
'Mis puutub minu tädisse, siis hertsog andis talle selle teekannu'

Halliday (1985: 38) küll ei defineeri teemat lause alguse positsiooni järgi, ent väidab, et paljudes keeltes (nt inglise keeles) paikneb teema lause alguses. Nagu eelnevatest näidetest näha, on Halliday põhiliselt siiski just lause alguse positsioonist lähtunud – vastasel juhul on raske mõista, miks on lauses 21 temaks loetud *very carefully*, aga mitte *she*.

Halliday eristab kirjeldatud temaatilisest struktuurist **infostruktuuri** ehk **tuntud (given)** – **uue (new) info** jaotust infoüksuses (*information unit*). Halli-

day' järgi koosneb iga infoüksus tuntud ja uuest elemendist, kusjuures tuntud element tavaliselt eelneb uuele.

Tuntud (given) info on kõneleja arvates kuulajale teadaolev või taastatav (*recoverable*) info. Taastatav võib info olla seetõttu, et seda on varem mainitud, see on situatsioonist teada või kõneleja soovib seda retoorilistel põhjustel esitada nii, nagu see oleks kuulajale teada.

Uus (new) info on kuulajale mittetaastatav, sest seda pole varem mainitud või esitatakse sellega midagi ootamatut. Uue info puhul ei eelda kõneleja, et kuulaja suudaks varasema põhjal ise otsustada, millele viidatakse. (Halliday 1985: 298)

Tuntud infoga ei kaasne normaaljuhul lauserõhku. Uus info on tavaliselt esitatud rõhutatult (põhitooni kontuur, hääletugevuse muutused). Element, mis on enim rõhutatud, on **informatsiooni fookuseks**. Tüüpiliselt asub infofookus infoüksuse viimasel elemendil.

Infostruktuur ning temaatiline struktuur on omavahel tihedalt seotud. Kõneleja valib teema üldiselt tuntud info hulgast, infofookus ning uus info paiknevad aga reemas. Nende reeglite rikkumisega võib suhtluses tekitada hulgaliselt segadusi. Näiteks uue info paigutamine teemasse loob mulje, et kuulaja peaks seda juba teadma.

Teaatilise ja infostruktuuri vahelise seotuse näiteks toob Halliday järgmise lause analüüsi:

(23)

- *Are you coming back into circulation?* 'Kas sa tuled tagasi ringlusesse?'

- *I didn't know I was out.* 'Ma ei teadnud, et ma [sealt] väljas olin'

- *I haven't seen you for ages.* 'Ma ei ole sind ammu näinud'

<i>Are</i>	<i>you</i>	<i>coming</i>	<i>back</i>	<i>into circulation?</i>
Teema		Reema		
Uus				Tuntud

back kannab kontrastiivset fookust, sest kogu lause eeldab, et kuulaja on varem seal (= ringluses) juba varem olnud. *into circulation* esitab endas tuntud infot, sest küsija meelest on see norm.

2.3.2.3. Chafe 1976

Chafe'i 1976. aastal ilmunud artikkel tegeles põhjalikult info liigendamise küsimustega ning kasutatud põhiterminitega ning mõjutas sellega väga paljusid järgnevaid käsitlusi.

Chafe'i järgi võib ühesse NP-sse olla pakitud järgmine informatsioon:

a) NP võib olla tuntud (*given*) või uus (*new*);

- b) see võib olla fookus (*focus of contrast*);
- c) see võib olla definiitne või indefiniitne;
- d) see võib olla lause subjekt;
- e) see võib olla lause topik;
- f) see võib esindada kedagi, kelle vaatenurga (*point of view*) kõneleja võtab (Chafe 1976: 28).

Tuntud (*given*) – uus (*new*). Chafe defineerib tuntud info kui sellise teadmise, mida kõneleja arvab kuulaja teadvuses olemas olevat mingi teatud lausungi ajal. See on juba aktiveeritud info. Uus info on aga see, mida kõneleja arvab tutvustavat kuulajale öeldu kaudu, kõneleja aktiveerib selle info. Oluline on, mis on aktiveeritud kuulaja peas lausungi kuulamise ajal, mitte tema üldised teadmised. Kõige tavalisem on, et info on saanud kuulajale tuntuks eelneva mainimise kaudu. Näites 24 viidatakse esemele (maalile) esmasel mainimisel NP-ga *üht pilti* (siis on see uus info), teisel mainimisel aga asesõnaga (*selle*).

(24) *Ma tahaksin sulle üht pilti näidata. Ma ostsin selle eelmisel nädalal.*

Chafe leiab, et tuntud-uuete jaotus on selge kaksikjaotus, ilma vaheastmeteta, ning kritiseerib Praha koolkonna kommunikatiivse dünamismi mõistet, mis eeldab mitmeid vaheastmeid.

Fookus (*focus of contrast*). Teine oluline mõiste, mida Chafe käsitleb, on fookus. Fookuse mõiste on seotud kontrastiivsusega: NP võib olla kontrastiivselt esile tõstetud mingite olemasolevate teadmiste taustal. Näiteks mitme võimaliku kandidaadi puhul võidakse kontrastiivse fookusega õiget kandidaati esile tõsta (näites 25 osutatakse, et just Ronald oli see, kes hamburgereid tegi, allajoonimine osutab lauserõhule). Ta eristab fookuse tuntud-uuete eristusest, kuivõrd ka tuntud elemendid võivad olla fokuseeritud (näites 26 on kontrastiivne rõhk pronoomenil *mina*, mis on aga situatsioonist tuntud info). Kontrastiivne fookus väljendubki intonatsiooni ja rõhu kaudu, aga ka sõnajärje kaudu.

(25) *Ronald tegi hamburgereid.*

(26) *Mina tegin hamburgereid.*

Topik (*topic*) ja subjekt (*subject*). Halliday *teema* tähenduses kasutab Chafe terminit *subjekt* – see on *starting point*, see, millest räägitakse. Näidetes 27 ja 28 on selleks alguspunktiks *John*, ning ülejäänud lause ütleb midagi Johni kohta.

(27) *John broke his arm yesterday.*

‘John murdis eile oma käeluu ära.’

(28) *John got knocked over by a bicycle yesterday.*

‘John paisati eile jalgratta poolt uppi.’

Selline subjekti määratlus on iseenesest väga inglise keele keskne, kuna kasutatakse sama terminit, mida süntaktilise kategooria puhul. Inglise keeles kattuvad need kaks kategooriat küllalt tihti, kuna tegemist on fikseeritud sõnajarjega keelega, kus neutraalses lauses on alati esikohal süntaktiline subjekt. Näidetes 27–28 on John küll nii sõnumi alguspunkt kui süntaktiline subjekt, ent juba nende näidete eesti keelde tõlkimisel on olukord muutunud: lause 28 eestikeelses tõlkes on *John* lause objekt, mitte subjekt.

Chafe eristab subjektist topikku. Ta leiab, et see element, mida inglise keele taolistes keeltes on topikuks peetud, paikneb lause algul ning on sinna paigutatud teksti sidumiseks ja kontrastiivsetel kaalutlustel (näide 29). Halliday on seda pidanud teemaks (vt ptk 2.3.2.2). Chafe leiab, et sellistes lausetes kattub see lause enim rõhutatud osaga — fookusega. Seepärast pole inglise keele taolistes keeltes mõtet topikust rääkida.

(29) *As for a play, John saw it yesterday.*
'Mis puutub näidendisse, siis John nägi seda eile'

Terimini *topik* eelistab ta jätta kasutamiseks hiina keele taoliste keelte puhul, kus topik ei ole seotud kontrastiivsusega, vaid on “see, mille kohta lause käib” – nagu inglise keele subjekti puhul.

2.3.2.4. Prince 1981: Eeldatav tuntuus

Üks enim kasutatavaid infostruktuuri mudeleid on E. Prince'i *Assumed Familiarity* (eeldatav tuntuus, Prince 1981).

Kõigepealt üritab Prince määratleda, mis on *givenness* e tuntuus. Ta kasutab määratlemisel järgmisi mõisteid:

1. **Ennustatavus/mõistetavus** (*predictability/recoverability*). Kõneleja arvates suudab kuulaja ennustada, millist keelelist elementi kõneleja lauses mingis kindlas positsioonis kasutaks. Keelelise elemendi ennustatavus põhineb varasemal kontekstil. (See on Halliday' tuntud-uu e info määratluse aluseks, vt ka ptk 2.3.2.2.)

2. **Eenduvus** (*saliency*). Kõneleja arvates peaks kuulajal mingi entiteet olema lause kuulmise ajal teadvuses. (See on ka Chafe'i 1976. a *given-new* määratluse aluseks, vt ptk 2.3.2.3.)

3. **Jagatud teadmised** (*shared knowledge*). Selle määratluse järgi on tuntud info selline, mida kõneleja arvates kuulaja teab või oskab asjaga ühendada. Samas ei pruugi ta sellest parasjagu mõelda.

Kõik need kolm tuntuuse määratlust on tegelikult omavahel tihedalt seotud. Prince keskendub põhiliselt viimasele määratlusele, jagatud teadmistele, kuna see on tema meelest aluseks ka ülejäänud kahele. Ta nimetab jagatud teadmised **eeldatavaks tuntuuseks** (*assumed familiarity*). See termin viitab eelkõige

kõneleja ja kuulaja vahelistele suhetele, sellele, mil määral on teatud info/referent/entiteet kõneleja meelest kuulajale tuttav.

Prince vaatleb erinevaid keelelisi elemente (nii süntaktilisi kui morfoloogilisi) ning töötab välja eeldatava tuntuse taksonoomia.

1. **Uued entiteetid** (*new entities*) on kas päris uued või varem diskursuses kasutamata entiteetid.

Päris uued (*brand new*) entiteetid on sellised, millele pole situatsioonis varem viidatud ning mille kõneleja alles loob. Näites (30) on selleks *uus kleit*.

(30) *Ma ostsin eile endale uue kleidi.*

Päris uued entiteetid võivad olla ka ankurdatud (*anchored*): uus NP on seotud mingi teise diskursuses tuntud entiteediga. Näites (31) on selleks uueks infoks *üks mees*, mis on seotud 1. isiku pronoomeni kaudu kõnelejaga, s.t situatsioonist tuntud infoga.

(31) *Üks mees, kellega ma koos töötan, ostis endale Cadillac'i.*

Seni diskursuses kasutamata (*unused*) entiteetid on teadvuses või diskursuse mudelis olemas, ent neile ei ole käimasoleva diskursuse käigus varem viidatud. Näites (32) on selleks *Noam Chomsky*: kõneleja eeldab, et kuulajale on teada, kes on Noam Chomsky.

(32) *Noam Chomsky valiti maailma mõjukaimaks intellektuaaliks.*

2. **Järeldatavad entiteetid** (*inferrable entities*) on sellised entiteetid, mille puhul kõneleja oletab, et kuulaja suudab need kas loogika või kogemuse põhjal järeldada diskursuses tuntud entiteetidest. Näiteks kui *buss* on juba tuntud info, siis kõneleja eeldab, et kuulaja aimab ka bussijuhi olemasolu, sest bussidel on juhid. Näites 33 on *müüja* järeldatav entiteet, sest kuulaja saab seda tuletada poe ja ostmise kogemuse kaudu.

(33) *Tahtsin poest kommi osta, aga müüja rääkis nii kaua telefoniga, et ma väsisin ootamast ja tulin ära.*

Prince eristab järeldatavate entiteetide hulgas alarühmana veel sisaldavad entiteetid (*containing inferrables*). Need on sellised entiteetid, milles NP on järeldatav osa-terviku suhte või sisaldumise kaudu. Näites 34 on *üks neist* järeldatav entiteet, mis sisaldub ka fraasi *mune* viitealises.

(34) *Ma ostsin turult mune, aga üks neist oli mäda.*

3. **Tuntud ehk esilekutsutud entiteedid** (*evoked entities*) on varem tekstis mainitud entiteedid või kõnelemissituatsioonist osalistele tuntud entiteedid.

Situatsioonist tulenevad (*situationally evoked*) entiteedid on diskursuses osalejad (nt *sina* ja *mina*) ja muud tekstivälise konteksti väljapaistvad osad. Näiteks, kui kaks kõnelejat seisavad suure ehituse lähedal, võidakse ehitusele osutada asesõnaga *seda* (nagu näites 35), ilma, et eelnevas diskursuses oleks ehitusele viidatud:

(35) *Seda on küll kiiresti ehitatud.*

Tekstist tulenevad (*textually evoked*) on need entiteedid, millele diskursuses on varem viidatud. Näites 36 on selleks *ta*, mis viitab samale referendile kui vahetult eelnevas klausis paiknev *Jaanus*.

(36) *Jaanus läks kooli. Ta tassis seljas rasket kotti.*

Brown ja Yule (1983) on tekstist tulenevad entiteedid jaganud veel kaheks: *current* ehk viimati mainitud entiteet on eelnevas klausis mainitud entiteet (nagu näites 36); *displaced* ehk varem mainitud entiteet on varasemas diskursuses mainitud entiteet, millele pole aga vahetult eelnevas klausis viidatud. Chafe'i (1994) mõistestikku kasutades on viimati mainitud entiteetide puhul tegemist teadvuses kõnelemise ajal aktiivse referendiga, varem mainitud entiteetide puhul aga poolaktiivse referendiga (vt ptk 2.3.2.5).

Tuntud-uu info jaotus võib olla nii kuulajakeskne kui diskursusekeskne. Kuulajakeskne mudel võtab arvesse kõneleja oletust selle kohta, mis kuulaja peas toimub ja mida kuulaja teab. Diskursusekeskne mudel võtab arvesse vaid käimasolevat diskursust, mitte kõneleja oletusi kuulaja kohta. (Prince 1992: 301–303) Näiteks kui ülikoolis öelda kolleegile “*Ma pean ootama loengu lõppu, et osakonnajuhataja vastuvõtul käia*”, on *osakonnajuhataja* kuulajakesksest mudelist lähtuvalt tuntud info, sest kolleeg teab, kes on osakonnajuhataja. Diskursusekesksest mudelist lähtudes võib see olla aga uus info, kui *osakonnajuhatajale* pole diskursuse käigus varem viidatud.

Kuivõrd käesolevas töös on analüüsitud korpusetekste, mille kõnelejate jagatud teadmised on uurijale teadmata ning ka situatsioon on mõistetav ainult nabi kirjelduse põhjal, mis tekstiga kaasneb, on kuulajakeskse ja diskursusekeskse mudeli eristamine väga suure praktilise väärtusega. Diskursusekesksest mudelist lähtudes ei pea oletama, kas teatud entiteet on kuulajale tuttav, vaid saab lähtuda mainimisest konkreetse tekstis. Just nii olen ka käesolevasse väitekirja koondatud artiklites tuntud ja uut infot eristanud.

2.3.2.5. Chafe 1994: Aktiviseerituse määr

W. Chafe on 1976. a tuntud ja uue info mudelit edasi arendanud raamatus "Discourse, Consciousness, and Time" (1994). Ta lähtub suulisest kõnest ja kõnelemise ajal kõnelejate teadvuses toimuvast. Teatavasti pole korraga aktiivne mitte kogu teadvus, vaid ainult mingi osa sellest. Põhiküsimuseks on, kuidas teadvuses olev mõte mõjutab keelelise vormi valikut. Keeleliste väljendusvahendite valik toimub alateadlikult, keele kasutajad pole teadlikud mitte niivõrd keelest endast, kuivõrd mõttest, mida selle kaudu edasi antakse.

Kõnet ei toodeta mitte ühtlase, katkematu voona, vaid pursetena. Chafe on suulise kõne põhiüksuseks valinud just ühe taolise purske – intonatsiooniüksuse (*intonation unit*). Intonatsiooniüksusi eraldavad üksteisest pausid, kõnetempo, muutused pöhitoonis. Iga intonatsiooniüksus verbaliseerib parasjagu kõneleja peas olevat aktiivset infot.

Idee/mõte võib olla teadvuses kolmel aktiivsuse astmel: aktiivsel, poolaktiivsel ja mitteaktiivsel. Kõnelemise protsessi käigus muudetakse need aktiivseteks. Võtame näiteks ajahetked t1 ja t2. Ajahetk t1 võiks olla näiteks paus, mil järgnevat üksust planeeritakse, t2 aga intonatsiooniüksuse lõpp.

t1	t2
aktiivne	aktiivne
poolaktiivne	aktiivne
mitteaktiivne	aktiivne

Esimesel juhul võime tagasivaateliselt öelda, et tegu oli hästi tuntud infoga (*given*), teisel juhul kuskilt mälust kättesaadava infoga (*accessible*), kolmandal juhul uue, varem teadmata infoga (*new*).

Keeleliselt väljendub uus ja kättesaadav info tavaliselt täisNP-dena (nt *suur roheline maja, üks paks mees, koer* jne), tuntud infot väljendab tavaliselt nõrga rõhuga või rõhutu pronoomen (nt *Ma lähen õue*), ellips (*Kus Terje on? – ø Läks koju*) või nõrga rõhuga täisNP (*Mees läks koju*). Mõnedes keeltes võib tuntud info lausest üldse välja jääda.

Üldiselt tutvustatakse uut referenti uue infona, tuuakse ta nii diskursusesse. Seejärel jääb see mõneks ajaks tuntud infona diskursusesse ning on teatud aja kõnelejal ja kuulajal aktiivselt teadvuses. Sellistele referentidele viidatakse tüüpiliselt pronoomeniga. Erinevate referentide hulk, mis võib olla korraga aktiivselt teadvuses, on aga väga väike. Kui referenti ei värskendata (st talle enam ei viidata tekstis), kaob see aktiivsest teadvusest ning jääb mõneks ajaks poolaktiivsesse teadvusesse.

Tuntud info seostub üldiselt nõrga rõhuga. Ent vahel võib tuntud info seostuda ka tugeva rõhuga. Enamasti on sel juhul tegemist **kontrastiivsusega**. Kontrastiivsus on aktiviseerimise määrast sõltumatu nähtus ning seostub afektiga, vastandamisega.

Kättesaadav (*accessible*) info paikneb poolaktiivses teadvuses ning seda väljendatakse samamoodi nagu uut infot: rõhutatud NP-ga. Et otsustada, kas referent on kättesaadav või mitte, tuleks vaadata järgmist: (1) kas referent on varem samas diskursuses esinenud; (2) on otseselt seotud parasjagu aktiivse referendiga/ideega, (3) on seotud situatsiooniga ja seetõttu perifeerselt aktiivne.

Kui võrrelda Chafe'i mudelit Prince'i mudeliga, siis uue info määratlus on mõlemal autoril enam-vähem sama – see on diskursuses varem mainimata info. Tuntud info määratlus on Chafe'il pisut kitsam kui Prince'il: sinna kuuluvad tekstist tulenevad entiteedid, millele on viidatud eelnevas osalauses ning ka situatsioonist tulenevad *mina* ja *sina*. Varem mainitud entiteedid ja muud situatsiooni osad paigutab Chafe poolaktiivse teadvusega seotud kättesaadava info hulka.

2.3.2.6. Lambrecht 1994: topik ja fookus

Lambrecht keskendub teoses “Information structure and sentence form. Topic, focus and the mental representations of discourse referents” peamiselt kahele olulisele mõistele: topikule (*topic*) ja fookusele (*focus*).

Lambrecht defineerib infostruktuuri kui lausegrammatika komponenti, milles propositsioonid kui kontseptuaalsed (mõistelised) asjade seisude esitused on seotud leksikogrammatiliste struktuuridega vastavalt suhtlejate mentaalsetele seisunditele. Suhtlejad kasutavad ja interpreteerivad neid struktuure kui informatsiooniüksusi antud diskursuse kontekstis. (Lambrecht 1994: 5)

Infostruktuuri olulisemad kategooriad on:

- 1) presupositsioon (*presupposition*) ja väide (*assertion*), mis on seotud propositsioonide struktureerimisega portsudesse, mida kõneleja meelest kuulaja juba teab või ei tea;
- 2) identifitseeritavus (*identifiability*) ja aktiveeritus (*activation*), mis on seotud kõneleja arusaamaga sellest, milline on diskursuse referentide mentaalse esindatuse staatus adressaadi peas mingi konkreetse lausungi ajal;
- 3) topik (*topic*) ja fookus (*focus*), mis on seotud kõneleja hinnanguga propositsioonide ja nende elementide vahelise suhte ennustatavuse või mitteennustatavuse kohta konkreetsetes diskursuses.

Topik. Lambrecht tegeleb lausetopiku ja klausitopikuga (aga mitte diskursuse topikuga). Lausetopik on Lambrecht'i definitsiooni kohaselt see, mille kohta propositsioon käib (Lambrecht 1994: 118). “Mingi referent on propositsiooni topikuks siis, kui konkreetsetes diskursuses on propositsioon üles ehitatud nii, et see käib selle referendi kohta, st propositsioon väljendab referendi kohta informatsiooni, mis on relevantne ja suurendab adressaadi teadmisi referendi kohta.” (Lambrecht 1994: 127).

Selliselt defineerituna erineb Lambrecht'i topiku mõiste oluliselt Halliday' teemast, mis olid defineeritud positsiooni järgi lause algul. Lause algul võib olla

ka hoopis fookus; kõik sõltub konkreetsest diskursusekontekstist. Näites 37 on NP *lapsed* ülejäänud lause suhtes topik, lauses 38 aga hoopis fookus.

(37) (*Mida lapsed tegid?*) *Lapsed läksid kooli*.¹

(38) (*Kes läks kooli?*) *Lapsed läksid kooli*.

Topik ei ole sama, mis vana info. Nii viidatakse järgmistes näidetes pronoomeniga *mina* kõnelejale, s.t vanale infole, aga lauses 39 on see propositsiooniga topik-suhtes, lauses 40 fookus-suhtes:

(39) *mina maksan*

(40) *maksan mina*

Fookus. Fookust defineerib Lambrecht presupositsiooni ja väite põhjal. Fookus on see, mis muudab presupositsiooni väiteks, ta on see presupositsiooni osa, mida ei saa kõne ajal enesestmõistetavaks pidada, vaid mis on ennustamatu või pragmaatiliselt taastatamatu element lausungis. (Lambrecht 1994: 207) Näites 41 on paikneb fookus predikaadil (*läks katki*), näites 42 subjekttil (*mu auto*).

(41) (*Mis su autoga juhtus?*) – (*See*) *läks katki*. / *Katki läks*.

(42) (*Ma kuulsin, et su mootorratas läks katki?*) – *Mu auto läks katki*.

2.3.2.7. Käesolevas väitekirjas kasutatud infostruktuuri mõisted ja terminid

Väitekirja artikliteosas olen materjali infostruktuuri analüüsidest kasutanud peamiselt Prince'i (1981) eeldatava tuntuse taksonoomiat (vt ptk 2.3.2.4). Prince'i taksonoomia on välja töötatud konkreetsete tekstide analüüsil ning on seetõttu hõlpsamini korpusetekstide analüüsil rakendatav kui muud mudelid. Prince'i eeldatava tuntuse taksonoomia rakendamisel olen lähtunud diskursusekesksest mudelist (vt Prince 1992), s.t tekstis sisalduvate NP-de referentide tuntuse astme määramisel olen lähtunud nende varasemast esinemisest või mitteesinemisest käimasolevas diskursuses. Kuna minu materjaliks on korpusetekstid, mille tausta-info on piiratud, võimaldab selline analüüs vältida oletusi konkreetsete suhtleja teadmiste kohta. Olen referendid jaganud kolme suuremasse rühma: tuntud info, järeldatav info ja uus info. Rühmad vastavad Prince'i vastavatele rühmadele.

Et järeldatav info osa oli väga väike, pole kõigis artiklites seda eraldi välja toodud, vaid on piirdutud kategooriaga 'küsitav'. Selle hulka on arvestatud ka need juhud, mil olemasolevast kontekstist ei piisa, et otsustada, kas referent on tuntud või mitte.

---

¹ Allajoonimine märgib näidetes 37–42 lauserõhku.

Väitekirja V artiklis olen küsisõnaga algavate lausete infostruktuuri võrdlemisel lisaks tuntud-uuete info skaalale kasutanud ka topiku ja fookuse mõistet. Selles olen lähtunud Lambrecht (1994) topiku ja fookuse käsitlusest (vt ptk 2.3.2.6).

2.3.3. Muud sõnajärge mõjutavad tegurid

Lisaks süntaktilisele raskusele ning infostruktuurile võib konkreetses diskursuses sõnajärge mõjutavaid tegureid leida veelgi. Lõplikku nimekirja neist teguritest esitada ei ole aga ilmselt võimalik.

Käesolevas väitekirjas on põhjalikult tegeldud veel sõnajärge varieerumise ja narratiivse tekstitüübi seostega. Paljudes keeltes on leitud seoseid teatud sõnajärje ja narratiivi sündmusliini lausete vahel.

Myhill (1992) on teinud üldistuse, et keeltes, kus prevaleerib VS-järg (üle 60% lausetest on VS-järgega), on ka narratiivi ajalisel järjestatud laused (s.t narratiivi sündmusliini laused) VS-järgega, sündmusliiniga mitteseotud laused on aga SV-järgega. Keeltes, kus VS-järgega on vähem kui 40% lausetest, sellist korrelatsiooni pole. Keeltes, kus VS-järgega lausete osakaal on 40–60%, on korrelatsioon VS-järgega lausete ja narratiivi sündmusliini vahel nõrk. Samas kehtib see üldistus Myhilli sõnul vaid VO-keelte puhul ja mitte OV-keelte puhul. (Myhill 1992: 265)

Ka eesti keeles on teataval määral levinud verbialgulised laused, mis osutavad narratiivsele tekstitüübile ning liigendavad narratiivi selliselt, et eristavad sündmusliini narratiivi muudest osadest. Eriti tavaline on selline sõnajärg anekdootides ja muinasjuttudes, aga seda leidub ka konversatsioonilistes narratiivides. Tüüpiliselt on verbialguline ka näiteks anekdoodi avalause: *Läinud kord mees jahile.*

Seda teemat käsitlevad põhjalikumalt käesolevasse väitekirja koondatud I ja II artikkel.

Sõnajärge varieerumist mõjutab ka afekteeritus. Afekteerituse väljendamine sõnajärge mõjutava tegurina ilmneb selgesti just konversatsioonilistes tekstides. Näiteks tamili keeles paikneb infoküsimustes küsisõna tavaliselt verbielses positsioonis, ent retoorilistes küsimustes, milles eeldatakse kuulajalt eitavat vastust, paikneb küsisõna lause algul. (vt ka Downing 1995: 9)

Eesti keeles võiks afekteerituse näiteks tuua suulises keelekasutuses levinud lausetüübi, milles subjekt (infostruktuurist olenemata) paikneb peale verbi: *Tulen ma jah homme teiega Tallinna.* Selle tähendus on täpselt vastupidine: 'ma ei tule teiega homme Tallinna'. Samuti on afekteeritusega seotud hüüdlused, milles verbi paikneb lause lõpus, nt *Küll ta homme tuleb!*

3. EESTI KEELE SÕNAJÄRJE UURIMISEST

3.1. Ülevaade

Eesti keele sõnajärje vastu tõusis huvi seoses keeleuuendusega – 1912. aastal avaldas **Johannes Aavik** oma artikli “Kõige suurem germanismus eesti keeles”, milles ta väitis, et eesti keele sõnajärg on üdini saksapärase ning andis juhiseid selle degermaniseerimiseks. Saksapärasuseks peab ta

1. pealause predikaadi laiendite (predikatiiv, predikatiivadverbiaal, ka partitsiivid) asetamist lause lõppu, nt *minu sõber oli sel ajal linna rikkama kaupmehe juures alles kontorikirjutajaks; see vaene inimene on kõigist oma läbielatud viletsustest ja raskustest hoolimata ometi oma vendadest palju õnnelikum; tõuline tuimus ja pikaldane iseloom on Eesti rahva kulturalisele edenemisele kõige suuremaks takistuseks olnud;*
2. kõrvallauseis finiiitverbi paigutamist lause lõppu, nt *kes võib seletada, miks meie kuulsad Eesti elu edendajad oma perekondades Eesti keelt ei kõnelelenu?; Huvitav oleks statistiliselt teada, kui palju Eesti „haritlased“ sakslasi ja venelasi „sünnitanud“ on; kust see tuleb, et naesterahvad kergemini oma rahvusest loobuda võivad?;*
3. V2-printsipiibist tingitud subjekti ja predikaadi inversiooni, kui lause algab adverbiaali või objektiga, nt *eile õhtu tuli mu sõber ühes oma vennaga meie küllasse või meie küllasse tuli mu sõber ühes oma vennaga* jne. (Aavik 1912: 356)

Viimast peab ta kõigile germaani keeltele iseloomulikuks nähtuseks ning otseselt selle vastu võitlema üles ei kutsu. Võidelda soovitab ta just esimese kahe nähtuse vastu. (Aavik 1912)

Aaviku õpilane **Oskar Loorits** läks veelgi kaugemale ning nõudis subjekti ja predikaadi inversiooni hülgamist ning seda, et sõnajärje osas ei tehtaks vahet pea- ja kõrvallause vahel. (Vt ülevaadet Remmel 1958: 543–545.)

Edasised kirjutised sõnajärje alal (Nurkse 1929, Leetberg 1933) üritasid kummutada keeleuuendajate põhjendamata seisukohti ning leidsid, et sõnajärjes on oma loogika, mida ei saa suruda lihtsustatud reeglite raamidesse. Nii toob **Karl Leetberg** esile rõhutatuse ja uudsuse osa sõnajärje mõjutava tegurina ning märgib: “Igal asjal on oma kord. Midagi mõnusat võib olla ainult seal, kus kord on. Kuda sõnad rääkimises üks teise järel tulevad, sellel on ka oma kord. Igas keeles! Eesti keeles ka. Iga keelemõistja tunneb seda korda ja oma keeletarvitusese iseenesest käib selle järele.” (Leetberg 1933: 70–71)

Ka **Rein Nurkse** leiab, et Aaviku soovitustes ei ole arvesse võetud keele sisemist loogikat. Ta käsitleb põhjalikumalt peasõna ja laiendite vastastikust asendit ning leiab: “Determinatiivsete lauseliikmete – iga sorti täienduste – asendi määrab lõplikult nende funktsionaalne vahekord printsiipialiga: uudiseks pandud (predikatiivsed) täiendused on oma peasõna taga, tuntuks pandud (attributiivsed) täiendused ees. Verbum infinitum’i ja abilause puhul on

täienduste tähendusfunktsioon harilikult attributiivne, seepärast ka täienduste esiasend täiesti ootusepärane ja keeleuenduse kallaletung põhjendamatu.” (Nurkse 1929: 381). Kogu sõnajärjereformi peab ta äpardanuks.

Seega tekkis sügavam huvi eesti keele sõnajärje vastu vajadusest keelenormi järele ning edasine oli juba diskussioon selle keelenormi üle. Seda rida järgib ka näiteks **Valter Tauli** (1959), ent erinevalt Nurksest ja Leetbergist, peab ta Aaviku sõnajärjereformi põhjendatuks. Ta peab silmas just kõrvallause sõnajärje ning leiab, et eelistada tuleks progressiivset sõnajärje (verb + laiend) ja otsest ehk normaalset (pealause) sõnajärje. Argumendina esitab ta lähisugulaskeelte sõnajärje (soome, vadja, isuri), kus verbi ja selle laiendi inversiooni ei toimu. Tauli leiab, et sõnajärje muutus kõrvallauses enamasti ei muuda ka lause tähendusvarjundit. (Tauli 1959: 244–245)

Andrus Saareste pidas loenguid sõnajärje alal juba 1930ndatel, ent trükki jõudsid tema sõnajärjealased kirjutised alles peale sõda (nt Saareste 1952, 1960). Kuna Saareste tegeles murdekeelega, puudutavad tema kirjutised nõ rahvakeelt ning mingi keelenormi sobimise või mittedobimise üle ta ei arutle. Pigem vastupidi: eesti keele sõnajärje peab ta väga vabaks, lauseliikmed võivad esineda pea kõigis kombinatsioonides (Saareste 1952: 41). Sõnajärje mõjutavad mingi lauseliikme esiletõstmine, rõhutamine või ka lauseliikme tunnus. Lause alguses paikneb varem mainitud element või “midagi, millel subjektiivset, tundelist väärtust või erilist ilmekust”, nt *Metsas raius mees puid. Tupp kutsus ema lapse.* (Saareste 1952: 41) Uue ja ootamatu väljendamiseks või sidumiseks järgnevaga liigutatakse lauseliige aga lause lõppu: *Metsas raius puid mees. Lapse tupp kutsus ema, mitte isa.* (Saareste 1952: 41)

Verbi laiendi järel toimuva või mittetoimuva subjekti ja predikaadi inversiooni küsimusega rahvakeeles ja murretes tegeleb ka Saareste 1960. a. ilmunud artiklis “Subjekti ja predikaadi vastastikusest asenemisest eesti keeles laiendi järgi”. Ka siin on ta põhijäreldus, et rahvakeeles on sõnajärj vaba ning esineb kõikvõimalikke sõnajärjekombinatsioone. Kuigi ta väldib statistikat, esitab siiski mõningaid tendentse, mis on aktuaalsed praegugi. Olulisem neist on ehk see, et verbi laiendi (määruse või sihitise) järel esineb subjekti ja predikaadi inversiooni märgatavalt vähem kui kirjakeeles, inverteeritud (XVS, nt *pärast seda läksin ma uisuga Liibau linna*) ja inverteerimata (XSV, nt *ja teise üösi need läksid minema*) järjega lauseid on enam-vähem võrdselt või viimaseid isegi rohkem. Ka leiab ta väikseid erinevusi lõunaeesti ja põhjaeesti murrete vahel. (Saareste 1960: 299–300)

Aluse ja öeldise inversiooni eesti kirjakeeles on käsitletud ka **Eduard Leppik** (1959). Ta esitab küllalt detailse ja põhjaliku ülevaate inversiooni kasutamise juhtudest nii pea- kui kõrvallausetes.

Seni kõige mahukama ja põhjalikuma deskriptiivse sõnajärjeuurimuse on eesti ilukirjanduse põhjal teinud **Nikolai Rimmel** (1958, 1963). Ka Rimmel ei esita statistikat, ent toob selgelt välja olulisemad suundumused sõnajärje osas. Rimmel esitab detailse ülevaate sõnajärjest nii pea- kui kõrvallausetes ning mitmetes lausetüüpides (nt küsi- ja hüüdlausetes). Töös jälgib ta “uusust ja

sellega seoses peamiselt rõhuolude, lause konstruktsiooni ning esitatavasse suhtumise mõju tüüpilisele sõnakorradele” (Rommel 1963: 217). Rommel on oma töö suunanud laiale lugejaskonnale, sest keeleuuendusjärgses segaduses sõnajärje osas oli sellise deskriptiivse ülevaate tegemine vajalik: vahe nõ rahvakeele ja näiteks tõlkekirjanduse vahel oli väga suur, paljud tõlkijad ja toimetajad kasutasid keeleuuendusest mõjutatud sõnajärge, samas kui kirjanikud jälgisid pigem rahvakeelt (Rommel 1963: 220).

Kõige olulisem sõnajärge mõjutav süntaktiline piirang, mis Rommeli tööst ilmneb, ongi see, kas tegu on pea- või kõrvallausega. Kuna keeleuuenduses pöörati väga suurt tähelepanu just kõrvallause sõnajärjele, on ka Rommeli töös küllalt suur koht kõrvallause sõnajärje kirjeldamisel. Kõrvallause verbilõpulisust ei pea ta siiski saksa keele mõjudeks, vaid vanaks jooneks eesti keeles.

Üks olulisemaid uuendusi võrreldes varasemate käsitlustega on Rommeli töös see, et kõrvallause puhul eristab ta pealause kaaluga kõrvallased muudest kõrvallasetest, seejuures väljendub “kaal” ka sõnajärjes: pealause kaaluga kõrvallasetes kasutatakse pealause sõnajärge (nt *et-sihitislaused: Peeter arvanud, et teda ootab ränk karistus*), kõrvallause kaaluga kõrvallasetes verbilõpulist sõnajärge (kõige tüüpilisemaks näiteks on *kui*-algulised kõrvallased, nt *Kui Arno isaga koolimajja jõudis, ...*).

Ka Rommeli käsitluses on oluline roll infostruktuuril, ent kuna vastav terminoloogia ning teoreetiline raamistik oli Eestis selleks ajaks veel tundmata, kasutab Rommel suhteliselt raskesti määratletavaid mõisteid nagu rõhuolud, lauserõhk, uudsusmoment. Kuna tema uuritud materjal pärineb ilukirjandusest, s.t kirjalikust keelekasutusest, räägib ta peamiselt lause loogilist rõhku kandva sõna asendist lauses (Rommel 1963: 320), aga ka kontrastiivsest rõhust, nt “Lause lõppu või tavalisest kohast lõpupoole läheb sihitis või määrus harva, ja peamiselt nimelt vastandamise, kontrasti korral või millegi ootamatu, üllatava väljendamisel.” (Rommel 1963: 326) Võimalik, et taoline terminoloogia oli tingitud ka uurimuse adressaadist – töö oli suunatud pigem laialdasemale lugejaskonnale (Rommel 1963: 220).

Lisaks esitab Rommel ülevaate ka eesti keele sõnajärjest erinevatel ajastutel ja erinevat tüüpi tekstides: vaimulikus kirjanduses (Vastne Testament, mis ilmus 1686, Piibli tõlge jne) ja eesti kirjanduse kolmes perioodis (1730–1850, 1850–1920, 1920–1950ndad).

Teine põhjalikum eesti keele sõnajärje käsitlus pärineb **Kaja Taelalt** (Tael 1987, 1988a, 1990). Erinevalt Rommelist, kes vaatles peamiselt ilukirjanduskeelt, põhinevad Taela järeldused populaarteaduslikel ja ajakirjandustekstidel, mida ta peab stiililt neutraalseteks. Tael esitab ka sõnajärjestatistikat, mis põhineb 22 tekstist pärit umbes 3000 lausel.

Tael tegeleb ühelt poolt eesti keele põhisõnajärjemalli väljaselgitamisega, teiselt poolt üritab välja selgitada eesti keele sõnajärge kõige enam mõjutavad tegurid. Seejuures on üheks olulisemaks teguriks infostruktuur, aga ka süntaktilised tegurid.

Infostruktuuri kirjeldades kasutab Tael mõisteid *teema* ja *reema*, lausealgulise positsiooni tähistamiseks *topik* ning lauseliikmete (v.a subjekt) lausealgulise positsiooni toomist tähistab ta terminiga *topikalisatsioon*. Teema ja reema jagab ta omakorda nõrgaks ja tugevaks teemaks ja reemaks, lisaks eristab ta teema või reema fookust (Terminite kohta täpsemalt vt Tael 1987 ja Tael 1988b).

Taela (1988a: 40) põhijäreldused eesti keele sõnajärje kohta on järgmised:

1. Eesti keeles ei ole võimalik välja tuua üht põhisõnajärjemalli, sest SVX-ja XVS-malli esineb enam-vähem võrdselt (vastavalt 25% ja 24% lausetest), teisi malle oli alla 10%.
2. Eesti sõnajärje aluseks on mitte süntaktilise struktuuri, vaid infostruktuuri printsiibid (lause alguses teema, lause lõpus fookus). Kõige enam vastab neile printsiipidele SVX-mall, seda peab Tael ühtlasi ka kõige neutraalsemaks sõnajärjemalliks. SVX-järg on omane sõltumatutele lausetele, eriti rindlause viimasele osalausele (nt *On elukutseid, millel on kõikide teistega võrreldes oluline eripära – nad on seotud elava rahaga.*)
3. Infostruktuuri võivad segi paisata topikalisatsioonid, mis viivad lause algusesse sekundaarse teema või kontrastiivse fookuse. Seejuures toimib eesti sõnajärge korraldav piirang, mille kohaselt verb kaldub lauses esinema teisel positsioonil. Nii luuakse topikalisatsiooni käigus uus sõnajärjestruktuur (seda väljendab peamiselt XVSX-mall, nt *Hea Tahte mängudel tulid nad neljandaks.*)

Lisaks on Tael (1988a, 1990) üritanud välja selgitada veelgi sõnajärge potentsiaalselt mõjutavaid tegureid. Nendeks on lause tüüp (pealause, kõrvallause, sõltumatu lause; eksitsentsiaallause, transitiiivne/intransitiiivne lause jne), kõrvallause asukoht koondlauses, nominaalfraasi omadused, predikaadi semantiline tüüp jne. Analüüsist selgub, et ükski neist teguritest ei määra üksi ühegi sõnajärjemalli kasutamist, vaid need tegurid mõjutavad sõnajärjevalikut koos.

Tael on vaadelnud ka umbisikuliste lausete sõnajärge (1987). Tael on selles artiklis keskendunud infostruktuurile, kirjeldades predikaadile eelnevate ja järgnevate lauseliikmete infostruktuurilisi omadusi.

Põgusalt on sõnajärge puudutanud ka **Huno Rätsep** (1978). Rätsep ei tegele mitte tekstilausetega, vaid süsteemilausetega. Tema põhiväited saab kokku võtta järgmiselt:

- 1) on olemas neutraalsed sõnajärjestused, mis on keeles (ja keelekasutaja teadvuses) põhilised;
- 2) on olemas nende teisendused, varieeringud teatud eesmärkidel, mida võib pidada emfaatiliseks;
- 3) eesti keeles on neli põhilist sõnajärjetüüpi: SV(C), (C)VS, SVC1C2, SVC2C1 (C = laiend). Olulisimaks määrajaks tüübi valikul on verb. Teatud verbide puhul on neutraalseks järjeks subjekti ja verbi otsejärg (nt *laulma, lendama: Jaan laulab, Lind lendab*), teatud verbide puhul pöördjärg (nt *leiduma, juhtuma: Juhtus imelik lugu, Leidus vabatahtlikke*; Rätsep 1978: 218–221). Kolmandas ja neljandas valemis on esimene laiend tavaliselt objekt, teine laiend mingi muu obligatoorne element.

Eesti ja soome keele sõnajärge on kontrastiivselt uurinud **Tuomas Huumo** oma litsentsiaaditöös (Huumo 1994a). Selle tulemused on avaldatud ka artiklites (Huumo 1993 ja 1994b). Huumo kasutab uurimismaterjalina ilukirjandustõlkeid soome keelest eesti keelde ja vastupidi. Huumo võrdleb samu ilukirjandustekste eesti ja soome keeles ning vaatleb, kas ja kuidas on tõlkija pidanud vajalikuks sõnajärge muuta eesti keelest soome keelde tõlkides ja soome keelest eesti keelde tõlkides. Huumo võtab arvesse nii infostruktuuri, lause süntaktilisi omadusi kui NP-de, eelkõige aga subjekti semantilisi omadusi.

Põhilised erinevused, mida Huumo soome ja eesti keele sõnajärjesüsteemide vahel on leidnud, puudutavad verbi asendit lauses. Põhierinevused võib kokku võtta nii (Huumo 1994a: 280–285):

- 1) soome keeles ei ole verbi asend nii fikseeritud kui eesti keeles. Eesti keeles kaldub verb paiknema lause teises positsioonis (V2). Kui lause alguses paikneb verbilaiend, toimub lauses subjekti ja predikaadi inversioon, et verb saaks püsida 2. positsioonil (nt *Korrağa oli Inger väga elevil*);
- 2) soome keeles mõjutavad subjekti asendit lauses kõige enam subjekti enda omadused. Predikaadi järel paiknevad subjektid soome keeles harvemini ning nad on tavaliselt mitteprototüüpsed: nad on ehituslikult “rasked” (st pikad), semantiliselt elusushierarhia tagaotsas, diskursuse seisukohalt uus info. Eesti keeles võivad V2-printsiibi tõttu predikaadi järel paikneda ka prototüüpsed subjektid: inimesele viitavad asesõnad jne (nt *Merd oli ta näinud vaid rannast*);
- 3) mõlemas keeles on kaks neutraalset subjekti ja predikaadi järjestust: SV, kui subjekt on prototüüpne, ning VS, kui subjekt on mitteprototüüpne. Neile vastavad kõige enam põhilausetüübid SVX (mõlema keele põhisõnajärg, nt ee *Inger lükkas juuksed silmilt* – sm *Inger sipaisi hiukset silmiltään*) ja XVS (mõlema keele esitus- või eksistentsiaallause sõnajärg, nt ee *Meri tähendab tuttavaid, seltskonda, kellel on paat* – sm *Meri saa merkityksen vasta, kun on ystäviä, joilla on vene*), mis tõlkimisel tavaliselt ka püsivad. Muutused tõlkimisel toimuvad pigem mitteprototüüpsete lausete puhul (XVSX, XSVX);
- 4) eesti keeles on erinevalt soome keelest levinud verbilõpulised laused, eriti mõningad kõrvallused ja infiniititarindid kalduvad olema verbilõpulised (nt *Üle küinkaharja paistis meri, mis silmapiiril matthalliks taevaks sulas*);
- 5) mõlemas keeles kaldub nõ verbiväljal, st verbifraasis verbi ees (XV, VXX) paiknema adverbiaal; objekt ja predikatiiv on verbi ees harva;
- 6) predikatiivilausetes on sõnajärg tavaliselt SVX (nt *Ma olin uusmaasaaja*), muudes *olema*-verbiga seotud lausetes XVS (eksistentsiaallused, omaja- ja kogejalused).

Lisaks on Huumo (1995) vaadelnud täpsemalt subjektfraasi semantiliste ja pragmaatiliste omaduste seost sõnajärgjega.

Kontrastiivseid uurimusi on tehtud veelgi, ent mitte nii laiaulatuslikke. Vaadeldud on üksikküsimusi kahe keele sõnajärje võrdluses.

Eesti ja rootsi keele sõnajärje kohta on kontrastiivse uurimuse teinud **Kirsi Höglund** (Höglund 1997). Tema artikkel keskendub adverbiaalide asukohale eesti- ja rootsikeelses ilukirjanduses.

Eesti ja prantsuse keele verbifraasi sõnajärge on vaadelnud kontrastiivselt **Heete Sahkai** (1999).

Ka kõrvallausete küsimus ei ole 1990ndatel kuhugi taandunud. Nii on **Tapani Lehtinen** (1992) tõstatanud taas eesti keele kõrvallausete päritolu teema. Ta leiab, et kõrvallausete verbilõpulisus ei ole tingimata saksa keele mõju, vaid põhjusi tuleks otsida infostruktuurist. Seejuures tuleks arvesse võtta ka muid verbilõpulisid lausetüüpe.

Martin Ehala (1998) on vaadelnud kõrvallausete verbilõpulisuse muutumist eesti ajakirjanduskeeles 20. sajandi algul ning leidnud, et võrreldes Aaviku keeleuueenduse eelse ajaga on 1940. aastaks kõrvallausetes verbilõpulistete lausete osakaal väga olulisel määral vähenenud. Selle põhjuseks peab ta Aaviku keeleuueendusliikumist.

Piret Käi (1997) on sarnase katse teinud tänapäeva suulise kõne põhjal. Ta on võrrelnud kõrvallausete sõnajärge, täpsemalt finiiitverbi paiknemist eri vanusegruppide kõnes. Tööst selgub, et suulises kõnes kasutatakse verbilõpulisid kõrvallauseid enam kui kirjakeeles ning rohkem kasutavad verbilõpulist sõnajärge vanemaalised, kõige vähem teismelised. Käi seletab seda kirjakeele suurema mõjuga noorte keelekasutusele.

Suulise spontaanse kõne sõnajärjestatistika on esitanud ka **Ilona Võik** (1990). Tema eesmärk oli võrrelda suulise spontaanse kõne sõnajärge kirjutatud keele andmetega ning välja selgitada, missugused jooned on iseloomulikud just suulisele keelekasutusele. Ta võrdleb suulise kõne andmeid Taela (1988a) esitatuga. Olisemad järeldused on järgmised:

- 1) kõnes kasutatakse enam lühikesi lausemalle (kahest lauseliikmest koosnevaid lausemalle);
- 2) kõnes kasutatakse enam aluse ja öeldise otsejärge, XVS- ja XVSX-järge on kokku vaid 5,9%. Suulises on seega V2-printsibiist tingitud aluse ja öeldise inversiooni oluliselt vähem kui kirjas;
- 3) kõne mallistik on heterogeensem, s.t väikese sagedusega malle on rohkem;
- 4) samas haaravad aga 5 sagedasemat malli suurema protsendi lausetest, st põhimallide korduvus on suurem.

Sõnajärge **eesti murretes** on põgusalt käsitletud juba eespool mainitud Saareste artikkel (Saareste 1960). Võru murde sõnajärge on suuliste monoloogiliste tekstide põhjal lähemalt vaadeldud minu bakalaureusetöös (Lindström 1997), milles Võru murde sõnajärge on võrreldud ka kirjakeele (Tael 1988a) ja liivi keele andmetega, samuti suulise kõne andmetega (Võik 1990). Võru murde andmeid on kasutatud ka narratiivide sõnajärje käsitlemisel (Lindström 1999 ja käesoleva töö II artiklis).

Ka Ilona Võigu töö (1990) toetub suurel määral muredetekstidele: töö materjaliks on valitud keskmurde tekstid, millele on lisatud raadiost lindistatud saateid.

Generatiivse grammatika vahenditega on X²-teooria raamistikus **Martin Ehala** (2001) otsinud ka eesti keele baassõnajärge, millest ülejäänud sõnajärjed oleks tuletatud. (Selle kohta vt ka ptk 2.3.1.2.)

Eesti sõnajärje põhiprintsiipi on kirjeldanud ka **Toomas Help** (1996), võttes eeskujuna Vilku (1989) soome keele sõnajärje kirjeldusest. Kui Vilku kasutab kirjelduses infostruktuuri mõisteid K (kontrast), T (teema või topik) ja V-väli (ülejäänud lauseosa) (vt Vilku 1989: 37–40), siis Help kasutab vastavalt järgmisi termineid: preklausaalne moodustaja (Vilkunal K), loogiline subjekt (Vilkunal T), loogiline predikaat (Vilkunal V-väli). Help leiab, et soome keeles on grammatikaliseerunud loogiline subjekt (GLS) ning ühtlasi on kinnistunud ka selle positsioon lauses. Eesti ja ungari keeles on grammatikaliseerunud aga loogiline predikaat (GLP). Eesti ja ungari keel erinevad üksteisest tuuma asukoha poolest GLP-s: eesti keeles paikneb GLP tuum ülejäänud GLP-st paremal, ungari keeles aga vasakul.

Üritades eesti sõnajärje kohta kirjutatud lühidalt kokku võtta, siis võib öelda, et eesti keele sõnajärje sõlmküsimused on järgmised:

- kõrvallausete sõnajärg: millist tüüpi kõrvallaused on verbilõpulisel, kas tegu on saksapärasusega, kas ja mil määral on verbilõpulisuse osakaalu vähenemine seotud keeleuuendusliikumisega;
- V2-pintsibist tingitud aluse ja öeldise inversioon eesti keeles: mil määral see sõnajärge mõjutab, millist tüüpi lausetes esineb;
- kuidas mõjutavad sõnajärge infostruktuurilised tegurid ning kuidas need infostruktuurilised mõjurid on seotud muude, juba eespool nimetatud sõnajärjepiirangutega;
- mil määral võime pidada eesti keele sõnajärge vabaks, mis mõjutavad sõnajärge rohkem: kas süntaktilised või pragmaatilised (infostruktuurilised) piirangud;
- kuidas mõjutab sõnajärge semantika, täpsemalt NP-de semantilised omadused;
- kas need nähtused on samavõrd esindatud suulisel keelekasutuses või on tegemist kirjaliku kanali eripäraga, missugune on olukord murretes.

4. KÄESOLEVAS TÖÖS KÄSITLUST LEIDVAST SÕNAJÄRJEPROBLEMAATIKAST

Käesolevasse väitekirja on koondatud artiklid, mis tegelevad nii verbialguliste, verbilõpulistega kui V2-küsimusega suulises eesti keeles. Kuna artiklid tegelevad üksikküsimustega, siis ei ole alati esitatud ülevaadet selle kohta, mis tingimustel ja millistes lausetüüpides üht või teist sõnajärjetüüpi kasutatakse. Seetõttu esitan siinkohal väikese ülevaate, mis põhineb varasemal kirjandusel. Põhiliselt on toetunud R Emmeli 1963. aasta uurimusele ja “Eesti keele käsiraamatule” (EKK), kus on sõnajärjele pühendatud omaette peatükk. (“Eesti keele grammatika” süntaksiosas (EKG II) sõnajärje kohta eraldi peatükki ei ole. Sõnajärg on leidnud käsitlust muude nähtustega seoses, ent jääb pisut fragmentaarseks.)

4.1. Verb lause alguses (V1)

Käesolevas töös olen predikaadiga algavatest lausetest keskendunud vaid ühele tüübile – narratiivses tekstitüübis levinud verbialgulisele lausemallile. Seda peamiselt seetõttu, et eesti keele puhul ei ole seda varem kirjeldatud, ent ka seetõttu, et tegemist on suhteliselt laialt levinud nähtusega maailma keeltes, mille puhul tekib tahes-tahtmata küsimus, kas tegu on funktsionaalselt motiveeritud nähtusega.

Väitekirja I artikkel “Narratiiv ja selle sõnajärg” käsitleb predikaadiga algavaid lauseid Tartu Ülikooli suulise kõne korpusse tekstides. Välja on valitud narratiivsed lõigud ning detailselt on analüüsitud verbialguliste lausete paiknemist narratiivis. Kasutatud on W. Labovi ja Waletzky (1967) klassikalist narratiivi ülesehituse skeemi.

Teine artikkel käsitleb narratiivseid verbialgulisi lauseid tüpoloogilises kontekstis.

Lisaks on predikaadiga algavaid lauseid eesti keeles veelgi. Järgnev loend on pärit “Eesti keele käsiraamatust”, kus on kõige ülevaatlikumalt kokku võetud erinevate sõnajärjetüüpide kasutusjuhud. Samad põhitüübid on esitanud ka R Emmel (1963: 222–224).

1. Üldküsilause küsisõna *kas* asemel, nt *Oled sa hulluks läinud?*
2. Tingimuse lauses ja tingimuse lausekujulises soovlauses *kui* asemel, nt *Saaksin ma lehmast head hinda, ostaksin hobuse; Läheks nad ometi kord minema!*
3. Hüüdlause *küll* asemel, nt *Oled sina alles tubli!*
4. Tavalises käsklause paralleelselt V2-järgjega, nt *Käi sa vahepeal kodus ära; Tulgu ta siia!*
5. Väitlause, kui aluseks või alusfraasi koosseisus on *teine/teised* tähenduses ‘ta/nad, see/need’, nt *Poisid on väsinud. Olid teised mitu tundi soos sumanud. Viisin kella parandusse. Oli teise sihverplaat katki läinud.*

Eelnevale lisanduvad veel ebaregulaarsemad temaatilised muutused ning juhud, mil tavaliselt 1. positsioonis esinev moodustaja on lausest välja jäänud, nt *Loe raamatut!; On ilus ilm.* (EKK: 433)

4.2. Verb teisel kohal (V2)

Jaatavates väitlausetes kaldub eesti keeles verb paiknema teisel kohal, nt *Ma käisin eile arsti juures. Koer pistis vorsti nahka.* Sellisel puhul on lause alguses subjekt, mis ühtlasi töötab lause topikuna ning on enamasti diskursuses tuntud info.

Kui lause alguses topiku positsioonis on aga mõni muu lauseliige (tavaliselt adverbiaal või objekt), kalduvad alus ja öeldis lauses oma kohad vahetama, nii et öeldis jääb ikka lauses 2. positsioonile: *Täna hommikul tõusis päike juba kell viis.* Võimalik on ka, et alus ja öeldis ei vaheta lauses oma positsioone: *Täna hommikul ma tõusin juba kell viis.*

Kirjakeeles on inversiooni toimumine sellistes lausetes tavalisem kui suulises kõnes: ajakirjanduskeeles on kõrvalliikmega algavates lausetes inversioon toimunud isegi tervelt 90% juhtudel (Tael 1988a: 15).

“Eesti keele käsiraamat” soovitab aluse ja öeldise inversiooniga lauseid kasutada järgmistel juhtudel (EKK 431–432):

1. Süntaktiliselt “raskekaaluliste”, s.o pikemate, eriti mitmest sõnast koosnevate aluste puhul, nt *Juba hommikul esitas mu noorem poeg Kalle mulle selle küsimuse.*
2. Kui lause algul olevaks verbilaiendiks on verbiga tihedalt seotud viisimäärus, nt *Kiiresti lahkusid õpilased koolimajast.*
3. Kui lause algul olevaks verbilaiendiks on kõrvallause, eriti kui selleks on otsekõne-lause, nt *Kui saabub kevad, muutub ka meeleolu paremaks; “Kas see on tema lõplik otsus?” küsis Rein pettunult.*
4. Aluse ja öeldise inversiooni võib põhjustada ka võrdlussidesõna *nagu, kui, otsekui, justkui* kõrvallause algul, ehkki sidesõna ei ole lauseliige, nt *Neile tundus nii, nagu oleksid nad linnud.*

Käesolevas töös on V2-järjest tingitud aluse ja öeldise inversiooni toimumise või mittetoimumise tingimusi testitud III artiklis. Vaadeldud on ainult neid juhtumeid, kus lause alguses on mingi verbi laiend: objekt, adverbiaal või predikatiiv, klausi tasandilt ei ole väljutud.

4.3. Verb lause lõpus (V3)

Lause lõpus kaldub verb paiknema järgmistel juhtudel:

1. küsilausetes, mis algavad küsisõnaga (eriküsilauseid), nt *Kes meile täna külla tuleb? Kuidas te hommikul nii ruttu siia jõudsite?;*

2. eituslausetes, kui lause algul ei ole alus, vaid mingi verbi laiend või eitus-sõna, nt *Täna ta meile külla ei tule*;
3. kaudküsilauses, nt *Ta uuris, kes meile täna külla tuleb*;
4. relatiivlauses, nt *Mees, kes meile täna külla tuleb, on kuulus professor*;
5. aja- ja tingimuskõrvallauses, mis algavad sidesõnaga *kui*, nt *Kui ta meile külla tuleb, keeda kohvi*;
6. hüüdlausetes, nt *(Küll) ma sellele poisile veel homme näitan!*;
7. eitava või küsiva pealausega kõrvallauses, nt *Ta ei räägi nii mitte sellepärast, et ta ise seda näinud oleks, vaid...* (EKK: 432; Remmel 1963; Erelt 2003).

Eelnevale võiks veel lisada episteemilist modaalsust väljendava üldlaiendiga algavad laused, nt *Vaevalt ta täna tuleb. Ehk me homme ikka kohtume*.

Käesolevas töös käsitleb kõrvallauseid IV artikkel, pikemalt on analüüsitud relatiivlauset sõnajärge. Erilist tähelepanu on pööratud sõnajärje varieerumisele relatiivlauset hulgas ning on otsitud seoseid verbilõpulisuse ja relatiivlause infostruktuurilise ülesehituse vahel.

V artiklis on püütud selgitada mitme verbilõpulisuse lausetüübi (küsilaused, kaudküsilaused, relatiivlaused, aja- ja tingimuslaused) ühis- ja erihooni ning püütud selgitada, miks on verbilõpulisus neis lausetüüpides suulises kõnes nii erineval määral esindatud. Ka siin on peamise tegurina arvesse võetud infostruktuurilised tegurid.

4.4. Sõnajärg lause tuumargumentide eristajana

Eesti keelt on peetud suhteliselt vaba sõnajärgiga keeleks, mille põhijärg on SVO. Sõnajärje rolli lause kahe tuumargumendi – subjekti ja objekti – eristamisel ei ole peetud märkimisväärseks. Subjekti ja objekti eristamine toimub pigem käändemärgistuse ja ühildumise abil.

Eesti keeles on aga võimalikud ka sellised laused, milles subjekt ja objekt ei ole nende kahe vormikriteeriumi põhjal selgelt eristatavad, nt vormihomoniümia tõttu: *Muna õpetab kana; Ta tõigi ta sellepärast ära*.

Käesoleva töö VI artikkel otsib vastust küsimusele, mil määral on sõnajärg ise subjekti ja objekti eristajaks lauses, kus muud vormilised kriteeriumid ei võimalda tuumargumente eristada.

SISSEJUHATUSES VIIDATUD KIRJANDUS

- Aavik, Johannes 1912. Kõige suurem germanismus eesti keeles. – Eesti Kirjandus, 9. 353–369.
- Arnold, Jennifer E., Thomas Wasow, Anthony Losongco, Ryan Ginstrom 2000. Heaviness vs. newness: The effects of structural complexity and discourse status on constituent ordering. – Language, Vol 76, No 1. 28–55.
- Brown, Gillian, George Yule 1983. Discourse Analysis. Cambridge: Cambridge University Press.
- Chafe, Wallace L. 1976. Givenness, contrastiveness, definiteness, subjects, topics, and point of view. – Ch.N. Li (ed.), Subject and Topic. New York: Academic Press. 25–55.
- Chafe, Wallace 1994. Discourse, Consciousness, and Time. Chicago & London: The University of Chicago Press.
- Comrie, Bernard 1989 (1981). Language universals and linguistic typology. Second edition. Oxford: Basil Blackwell.
- Constituent Order... 1998 = A. Siewierska (ed.), Constituent Order in the Languages of Europe. Empirical Approaches to Language Typology. EURO TYP 20–1. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Downing, Pamela 1995. Word Order in Discourse. – P. Downing, M. Noonan (eds.), Word Order in Discourse. Typological Studies in Language, Vol. 30. Amsterdam/Philadelphia: Benjamins. 1–27.
- Dryer, Matthew S. 1992. The Greenbergian word order correlations. – Language, 68. 81–138.
- Dryer, Matthew S. 1997. On the six-way word order typology. – Studies in Language, 21:1. 69–103.
- Ehala, Martin 2001. Eesti keele baassõnajarjest. – R. Kasik (toim). Keele kannul. Pühendusteos Mati Erelti 60. sünnipäevaks. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 17. Tartu. 24–41.
- Ehala, Martin 1998. How a man changed a parameter value. – R. M. Hogg, L. van Bergen (toim.), Historical Linguistics 1995. Volume 2: Germanic Linguistics. Benjamins, Amsterdam/Philadelphia. 73–88.
- EKG II = Erelt, Mati, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare 1993. Eesti keele grammatika II. Süntaks. Lisa: kiri. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut.
- EKK = Erelt, Mati, Tiiu Erelt, Kristiina Ross 1997. Eesti keele käsiraamat. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Erelt, Mati 2002. Paar märkust Peep Nemvaltsi kirjutise “Keeleteaduse teaduskeelest” kohta. – R. Pajusalu, I. Trigel, T. Hennoste, H. Öim (toim). Teoreetiline keeleteadus Eestis. Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 4. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. 193–194.
- Erelt, Mati 2003. Syntax. – M. Erelt (ed.), Estonian Language. Linguistica Uralica Supplementary Series / Volume 1. Tallinn: Estonian Academy Publishers. 93–129.
- Erelt, Mati 2004. Märkmeid eesti keele komplekslause kohta. – Keel ja Kirjandus, 6. 401–413.
- Firbas, Jan 1966. On defining the theme in functional sentence analysis. – Travaux linguistiques de Prague 1. Academia: Prague. 267–280.

- Givón, Talmy 2001. *Syntax: An Introduction*. Vol. 1. Amsterdam/Philadelphia. Benjamins.
- Greenberg, Joseph H. 1963. Some universals of grammar with particular reference to the order of meaningful elements. – J.H. Greenberg (ed.), *Universals of Language*. Cambridge, Massachusetts: The M.I.T. Press. 58–90.
- Halliday, M. A. K. 1985. *An Introduction to Functional Grammar*. Second Edition. London, New York, Sydney & Auckland: Arnold.
- Hawkins, John A. 1983. *Word order universals*. New York: Academic Press.
- Hawkins, John A. 1990. A parsing theory of word order universals. – *Linguistic Inquiry* 21. 223–261.
- Hawkins, John A. 1998. Some issues in a performance theory of word order. – A. Siewierska (ed.), *Constituent Order in the Languages of Europe*. Empirical Approaches to Language Typology. EURO TYP 20–1. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 729–781.
- Hawkins, John A., Kaoru Horie & Stephen Matthews 1991. On the interaction between performance principles of word order. – J.A. Hawkins, A. Siewierska (eds.), *Performance Principles of Word Order*. ESF Eurotype Working Paper 2. 141–179.
- Help, Toomas 1996. “Free” word order: Finnish vs. Estonian and Hungarian. – *Linguistica Uralica*, 1. 21–30.
- Hennoste, Tiit 2000. Eesti suulise kõne uurimine: transkriptsioon, taust ja korpus. – *Keel ja Kirjandus*, 2000, 2. 91–106.
- Huumo, Tuomas 1993. Suomen ja viron kontrastiivista sanajärjestysvertailuja. – V. Yli-Vakkuri (toim.), *Studia comparativa linguarum orbis Maris Baltici* 1. Tutkimuksia syntaksin ja pragmasyntaksin alalta. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 43. Turku. 97–158.
- Huumo, Tuomas 1994a. Kontrastiivinen tutkimus suomen ja viron sanajärjestyksestä. Litsentsiaaditöö. Käsikiri Turu ülikooli soome ja üldkeeleteaduse õppetoolis.
- Huumo, Tuomas 1994b. Näkökulmia suomen ja viron sanajärjestyseroihin. – H. Sulkala ja H. Laanekask (toim), *Lähivertailuja* 8. Suomalais-virolainen kontrastiivinen seminaari Hailuodossa 7.–9.5.1994. Oulu. 21–39.
- Huumo, Tuomas 1995. On the position of subject in Finnish and in Estonian. – R. Kataja ja K. Suikkari (toim), *XXI kielitieteen päivät Oulussa 6.–7.5.1994*. Acta Universitatis Ouluensis Series B Humaniora 19. Oulu. 79–87.
- Höglund, Kirsi 1997. Kontrastiivinen sanajärjestysanalyysi ruotsin- ja vironkielistä adverbiaaleista päälauseissa. – H. Sulkala ja H. Laanekask (toim.), *Runon silta – kielen silta*. Suomen ja saamen kielen ja logopedian laitoksen julkaisuja, 7. Oulu. 33–63.
- ISK 2003 = Hakulinen, Auli, Maria Vilkuna, Riitta Korhonen, Vesa Koivisto, Tarja Riitta Heinonen, Irja Alho 2003. *Iso suomen kielioppi*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Koptjevskaja-Tamm, Maria & Bernhard Wälchli 2001. The Circum-Baltic languages: An areal-typological approach. – Ö. Dahl & M. Koptjevskaja-Tamm (eds.), *Circum-Baltic languages: Typology and contact*. Volume 2. Grammar and typology. 615–750.
- Kruijff-Korbyová, Ivana & Mark Steedman 2003. Discourse and Information Structure. – *Journal of Logic, Language and Information* 12. 249–259.

- Käi, Piret 1997. Eesti keele kõrvallauseste sõnajärg eri eagruppide kõnes. Käsikirjaline lõputöö Tallinna Ülikooli eesti keele õppetoolis.
- Labov, William & Joshua Waletzky 1967. Narrative Analysis: Oral Versions of Personal Experience. – J. Helm (ed.), *Essays on the Verbal and Visual Arts*. Seattle/London. 12–44.
- Lambrecht, Knud 1994. Information structure and sentence form. Topic, focus and the mental representations of discourse referents. Cambridge: Cambridge University Press.
- Leetberg, Karl 1933. Eesti sõnade järjekorrast. – *Eesti Kirjandus*. 8–22, 62–76.
- Lehmann, Winfred P. 1973. A structural principle of language and its implications. – *Language* 49. 47–66.
- Lehtinen, Tapani 1992. Suomen ja viron verbiloppuisista sivulauseista. – Nordens språk i Baltikum. Pohjoismaiden kielet Baltiassa. Baltian maiden yliopistojen pohjoismaisten kielten opettajien kokous, Riika 26.–30.11.1991. Nordisk språksekretariats rapporter 18. Oslo. 70–82.
- Leppik, Eduard 1959. Lause pealiikmete inversioonist eesti kirjakeeles. – *Emakeele Seltsi aastaraamat V*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus. 41–52.
- Lindström, Liina 1997. Võru murde suulise kõne sõnajärg. Käsikirjaline bakalaureuse-töö Tartu Ülikooli eesti keele õppetoolis.
- Lindström, Liina 1999. Sõnajärg eesti narratiivides. Käsikirjaline magistritöö Tartu Ülikooli eesti keele õppetoolis.
- Mithun, Marianne 1987. Is basic word order universal? – R.S. Tomlin (ed.), *Coherence and Grounding in Discourse*. Typological Studies in Language 11. Benjamins: Amsterdam/Philadelphia. 281–328.
- Myhill, John 1992. Word Order and Temporal Sequencing. – D. Payne (ed.), *Pragmatics of Word Order Flexibility*. Amsterdam/Philadelphia: Benjamins. 265–278.
- Nemvalts, Peep 2002. Keeleteaduse teaduskeelest. – R. Pajusalu, I. Tragel, T. Hennoste, H. Õim (toim). *Teoreetiline keeleteadus Eestis*. Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 4. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. 179–192.
- Nemvalts, Peep 2000. Aluse sisu ja vorm. Alusfraasi käändevaheldus tänapäeva eesti kirjakeeles. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Nurkse, Rein 1929. Eesti keele sõnade järjekorrast. – *Eesti Kirjandus*. 321–334, 369–382.
- Primus, Beatrice 2001. Word order typology. – M. Haspelmath, E. König, W. Oesterreicher, W. Raible (eds.), *Language typology and language universals: an international handbook*. Vol. 2. Berlin/New York: W de Gruyter. 855–873.
- Prince, Ellen 1981. Toward a Taxonomy of Given-New Information. – P. Cole (ed.), *Radical Pragmatics*. New York: Academic Press. 223–255.
- Prince, Ellen F. 1992. The ZPG Letter: Subjects, Definiteness, and Information-status. – W.C. Mann, S.A. Thompson (eds.), *Discourse description: diverse linguistic analyses of a fund-raising text*. Amsterdam: Benjamins. 295–325.
- Rommel, Nikolai 1958. Eesti keele sõnajärjestuse küsimusi. – *Keel ja Kirjandus*, 9–10. 543–555, 610–619.
- Rommel, Nikolai 1963. Sõnajärjestus eesti lauses. – *Eesti keele süntaksi küsimusi*. Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused VIII. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus. 216–389.
- Rätsep, Huno 1978. Eesti keele lihtlausete tüübid. *Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised* 12. Tallinn: Valgus.

- Saareste, Andrus 1952. Kaunis emakeel. Vesteid eesti keele elust-olust. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.
- Saareste, Andrus 1960. Subjekti ja predikaadi vastastikusest asenemisest eesti keeles laiendi järgi. – *Virittäjä*, 4. 293–301.
- Sahkai, Heete 1999. Eesti verbifraasi sõnajärg. – *Keel ja Kirjandus*, 1. 24–32.
- Siewierska, Anna 1991. Syntactic weight vs. information structure and word order variation in Polish. – J.A. Hawkins, A. Siewierska (eds.), *Performance Principles of Word Order*. ESF Eurotype Working Paper 2. 107–140.
- Siewierska, Anna 1998a. Introduction. – A. Siewierska (ed.), *Constituent Order in the Languages of Europe*. Empirical Approaches to Language Typology. EUROTYP 20–1. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 1–18.
- Siewierska, Anna 1998b. Variation in major constituent order; a global and European perspective. – A. Siewierska (ed.), *Constituent Order in the Languages of Europe*. Empirical Approaches to Language Typology. EUROTYP 20–1. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 475–551.
- Steele, Susan 1978. *Word Order Variation: A Typological Study*. – J. Greenberg, Ch.A. Ferguson, E.A. Moravcsik (eds.), *Universals of Human Language*. Vol. 4. Syntax. Stanford: Stanford University Press. 585–623.
- Tael, Kaja 1987. Sõnajärg eesti umbisikulistes lausetes. – *Dialoogi mudelid ja eesti keel. Töid eesti filoloogia alalt*. Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 795. Tartu. 86–94.
- Tael, Kaja 1988a. Sõnajärjemallid eesti keeles (võrrelduna soome keelega). Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Preprint KKI-56.
- Tael, Kaja 1988b. Infostruktuur ja lauseliigendus. – *Keel ja Kirjandus*, 3. 133–143.
- Tael, Kaja 1990. *An Approach to Word Order Problems in Estonian*. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia humanitaar- ja ühiskonnateaduste osakond. Preprint KKI-66.
- Tauli, Valter 1959. Eesti kirjakeele sõnajärje probleeme. – *Virittäjä*. 241–251.
- Van Valin, Robert D. 2001. *An introduction to syntax*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Vennemann, Theo 1974. *Theoretical Word Order Studies: Results and Problems*. – *Papier zur Linguistik*, 7. 5–25.
- Vennemann, Theo & Genannt Nierfeld 1973. *Explanations in Syntax*. – J.P. Kimball (ed.), *Syntax and Semantics*. Vol. 2. New York & London: Seminar Press. 1–50.
- Vilkuna, Maria 1998. Word order in European Uralic. – A. Siewierska (ed.), *Constituent Order in the Languages of Europe*. Empirical Approaches to Language Typology. EUROTYP 20–1. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 173–233.
- Vilkuna, Maria 1989. *Free Word Order in Finnish. Its Syntax and Discourse Functions*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Võik, Ilona 1990. Spontaanse kõne süntaktilisi erijooni. Käsikirjaline diplomitöö Tartu Ülikooli eesti keele õppetoolis.
- Whaley, Lindsay J. 1997. *Introduction to typology: The unity and diversity of language*. London: SAGE Publications.
- Õim, Haldur 1973. Keel, keeleteadus ja pragmaatika. – *Keel ja Struktuur* 8, Tartu. 107–147.

ARTIKLID

KOKKUVÕTE

Käesolevas väitekirjas on käsitletud eesti keele sõnajärje küsimusi, mis puudutavad predikaatverbi paiknemist klausis.

Väitekirjas keskendutakse suulisele keelekasutusele. Suulise kõne sõnajärge on võrreldud kirjakeele andmetega. Materjalina on kasutatud põhiliselt Tartu Ülikooli suulise kõne korpuse tekste, ent võrdluseks ka muud (nt I ja II artiklis on võrdlusmaterjalina kasutatud Võru murde suuliste narratiivide andmeid ning internetist leitud kirjalikke anekdoote).

Väitekirja sissejuhatuses on esitatud ülevaade kasutatud mõistetest ja terminitest, sõnajärje uurimisest (peamiselt funktsionaaltüpoloogilises perspektiivis), sõnajärge mõjutavatest teguritest (eriti infostruktuurist) ning eesti keele sõnajärje uurimisest.

Väitekirja artikliteosas on käsitletud tegureid, mis mõjutavad sõnajärge eesti keeles, eriti suulises kõnes. Vaadeldud on, kuidas need tegurid sõnajärje valikut lauses mõjutavad. Käsitlust on leidnud järgmised tegurid:

- lausemoodustajate infostruktuurilised omadused (diskursuses tuntud või uus);
- lausemoodustajate fokusseeritus;
- lausemoodustajate semantilised omadused (+- elus, +-inimene);
- lausemoodustajate grammatilised omadused (pronominaalne NP vs. täisNP);
- narratiivne tekstitüüp ning lause funktsioon narratiivis;
- lausetüüp (nt pealause või kõrvallause, kõrvallause tüüp).

Olulisimaks sõnajärge mõjutavaks teguriks suulises kõnes võib käesoleva väitekirja põhjal pidada infostruktuuri, s.o lausemoodustajate tuntust skaalal tuntuus, aga ka fokusseeritust. Infostruktuuri mõju sõnajärjele on suulises kõnes suurem kui kirjakeeles. See avaldub käesoleva töö põhjal

- (1) aluse ja öeldise järjekorras (suulises kõnes on vähem V2-printsiihist tingitud pöördjärge kui kirjakeeles);
- (2) predikaadi paiknemises kõrvallause lõpus või mitte (suulises kõnes on verb kõrvallause lõpus, kui sellele eelnevad lausemoodustajad sisaldavad tuntud infot);
- (3) predikaadi paiknemises küsisõnaga algavates lausetüüpides (kui lause fookus paikneb küsisõnal, s.t lause esimesel elemendil, kaldub lause olema verbi-lõpuline).

Järgnevalt peatun neil kolmel punktil pikemalt.

(1) Kui kirjakeeles on tavaline, et lausetes, mis algavad objekti, predikaatiivi või adverbialiga, kaldub predikaat alati teist positsiooni säilitama (V2-printsiipt), siis suulises kõnes see nii ei ole. Suulises kõnes on V2-printsiiibil väiksem mõju kui kirjakeeles, olulisemad on muud tegurid.

Aluse ja öeldise otsejärje kasutamist verbi laiendi järel (ehk XSV-järge) soodustavad suulises kõnes järgmised tegurid: 1) lause alguses on sihitis,

öeldistäide, põhjusemäärus või viisimäärus; 2) tegemist on küsi- või kaudküsi-lausega; 3) subjektifraasi moodustab pronoomen, peamiselt 1. ja 2. isikule viitav pronoomen; 4) subjektifraas viitab inimesele; 5) subjektifraas on diskursusest tuntud info.

Pöördjärjestust eelistatakse juhtudel, kui 1) lause algab valdajamäärusega; 2) subjektifraasiga viidatakse mitteinimesele; 3) subjektifraasi moodustab täisNP; 4) subjektifraas sisaldab diskursuse seisukohalt uut infot.

Kui võrrelda suuliste dialoogide andmeid ilukirjanduskeelega, selgub, et nii subjektifraasi elususel, pronominaalsusel kui infostruktuurilistel omadustel on suulises kõnes palju suurem roll sõnajärje valikul kui kirjakeeles.

(2) Kõrvallausetes on predikaadi paiknemist lause lõpul peetud saksa keele mõjude eesti keelele. Keeleuendusliikumise tulemusena on verbilõpuliste kõrvallausete osakaal küll vähenenud (Ehala 1998), ent verbilõpulisus pole kõrvallausetest kadunud. Kõige enam paikneb käesoleva töö andmetel predikaat lause lõpus relatiivlausestes, ent ka relatiivlauseste hulgas on varieeruvus küllalt suur (umbes 48% relatiivlausestes on verbilõpulisel).

Väitekirja IV artiklis on detailsemalt analüüsitud sõnajärje varieerumist mõjutavaid tegureid relatiivlausestes. Olulisimaks teguriks on lausemoodustajate infostruktuuriline staatus: diskursusest tuntud referendiga NP-d paiknevad enamasti enne predikaatverbi, uuele infole viitavad NP-d aga pärast predikaatverbi. Kui lauses on ainult tuntud infot sisaldavad lausemoodustajad, on peaaegu alati tegemist verbilõpulisel lausega.

Infostruktuuriga saab relatiivlauseste varieerumist selgitada paremini kui restriktiivsuse/mitterestriktiivsuse abil. Relatiivlauseste restriktiivsus või mitterestriktiivsus taandubki osalt infostruktuurile: restriktiivne relatiivlause sisaldab enamasti vaid tuntud referente sisaldavaid moodustajaid. Restriktiivsetest relatiivlausestest 62% olid verbilõpulisel (mitterestriktiivsete hulgas oli 26% verbilõpulisel).

(3) Infostruktuuriga on tihedalt seotud ka fookuse mõiste. Struktuurilt sarnaste relatiivlauseste ja relatiiv-interrogatiivpronoomeniga algavate küsilauseste sõnajärje ning infostruktuuri võrdlemisel selgus, et relatiivlauseste sõnajärg on infostruktuuri suhtes oluliselt tundlikum (s.t relatiivlausestes paigutatakse uus element lause lõppu sagedamini kui küsilausestes). Selle põhjuseks olen pidanud fookuse asendit lauses: kui küsilausestes paikneb fookus lause algul küsituumas, siis relatiivlausestes on küsisõna grammatikaliseerunud ning fookust ei kannu. Seega sarnaneb relatiivlauseste infostruktuuriline ülesehitus rohkem pealausele kui küsilausele.

Eesti keele sõnajärg ei sõltu siiski mitte ainult infostruktuurist, vaid ka muudest teguritest. Käesolevas väitekirjas on põhjalikumalt käsitletud narratiivse tekstitüübi eripära. Selgub, et vähemalt mõningates narratiivsetes tekstitüüpides kasutatakse statistiliselt enam verbialgulisi lauseid kui muudes tekstitüüpides.

Verbialgulisi lauseid on narratiivis kaht tüüpi: 1) subjektita laused (mallid VX, V); 2) subjekti ja predikaadi inversiooniga laused (VSX, VXS). Need laused on oma funktsioonilt erinevad.

- 1) Subjektita lausetes on subjekti puudumise peamine põhjus subjekti ellips, mis on võimalik seetõttu, et agent, kelle tegevust narratiivis jälgitakse, jääb pikaks ajaks samaks. Narratiivi sees on sellised laused siduva funktsiooniga – tegemist on põhjus-tagajärje seoses või vahetus ajalises järgnevuses olevate tegevustega, mis kokku moodustavad ühe narratiivi episoodi.
- 2) Subjekti ja predikaadi inversiooniga laused paiknevad narratiivi seisukohalt olulistel kohtadel: narratiivi tegevustiku algul ning tegevustiku arengu tähtsamate etappide algul. Seetõttu võib arvata, et nende lausete peamine funktsioon on narratiivi liigendamine. Esile tõstetakse narratiivi seisukohalt olulisemaid, muutusi sisaldavaid tegevusi.

Verbialgulised laused narratiivsetes tekstides ei ole eesti keele eripära, vaid on levinud väga paljudes keeltes, mis pole omavahel suguluses. Seetõttu võib oletada, et narratiivse inversiooni kasutamine eesti keeles (ja paljudes teistes keeltes) on funktsionaalselt motiveeritud: narratiiv on universaalne tekstitüüp, mis on olemas kõigis kultuurides, ning kõigis kultuurides on narratiivis esikohal tegevus. Narratiivne inversioon on tingitud vajadusest tegevust esile tõsta. Loomulikult võib funktsionaalse motiveeritusega kaasneda ka keelekontaktide mõju.

Suulise eesti keele põhisõnajäremalliks võib pidada SVX-järge, mis on teistest mallidest statistiliselt sagedasem (esineb 30% lausetes). Kirjakeeles on SVX-malli järg sama sage nagu XVS-järg, ent suulises kõnes esineb XVS-järge oluliselt harvemini, vaid 5,3% lausetes. Suulises kõnes on sageduselt teine hoopis SV-järg (11,4%).

Kui vaadelda lause tuumargumentide (subjekti ja objekti) järjestust, siis võib öelda, et SVO (või vähemalt SO) on neutraalse sõnajärjena tugevasti kinnistunud. Lausetes, milles subjekt ja objekt üksteisest käändemärgistuse ja verbiga ühildumise põhjal ei eristu, on subjekt peaaegu alati lauses enne objekti. Hälbimist sellest reeglist tajutakse üldiselt veana.

Eesti sõnajärg on varieeruv ja muutuv nähtuste kompleks. Selle varieerumise kirjeldamiseks ei piisa vaid ühest tegurist, vaid arvesse tuleb võtta mitut tegurit korraga. See kehtib nii suulise kui kirjaliku keelekasutuse kohta. Käesoleva väitekirja põhjal võib öelda, üks olulisemaid tegureid on siiski infostruktuur, mille mõju suulisele keelekasutusele on suurem kui kirjalikule. Ülejäänud tegurite mõjuala on väiksem: nad mõjutavad sõnajärje kasutust mingis teatud suhtlusolukorras või tekstitüübis ning on vaadeldavad seoses infostruktuuriga.

KOGU VÄITEKIRJAS VIIDATUD KIRJANDUS

- Aavik, Johannes 1912. Kõige suurem germanismus eesti keeles. – Eesti Kirjandus, 9. 353–369.
- Andrews, Avery 1985. The major functions of the noun phrase. – T. Shopen (ed.), Language typology and syntactic description. Vol. I: Clause structure. Cambridge: Cambridge University Press. 62–149.
- Arnold, Jennifer E., Anthony Losongco, Thomas Wasow, Ryan Ginstrom 2000. Heaviness vs. newness: The effects of structural complexity and discourse status on constituent ordering. – Language, Vol. 76, No. 1. 28–55.
- Biber, Douglas, Stig Johansson, Geoffrey Leech, Susan Conrad, Edward Finegan 1999. Longman Grammar of Spoken and Written English. Longman.
- Brown, Gillian & George Yule 1983. Discourse analysis. Cambridge: Cambridge University Press.
- Campbell, Lyle 1990. Syntactic reconstruction and Finno-Ugric. – H. Andersen & K. Koerner (eds.), Historical linguistics, 1987: papers from the 8th International Conference on Historical Linguistics (8. ICHL), Lille, 31 August – 4 September 1987. Amsterdam/Philadelphia: Benjamins.
- Chafe, Wallace 1994. Discourse, Consciousness, and Time. Chicago & London: The University of Chicago Press.
- Chafe, Wallace L. 1976. Givenness, contrastiveness, definiteness, subjects, topics, and point of view. – Ch.N. Li (ed.), Subject and Topic. New York: Academic Press. 25–55.
- Comrie, Bernard 1989 (1981). Language Universals and Linguistic Typology. Syntax and Morphology. Second Edition. Oxford: Blackwell.
- Constituent Order... 1998 = A. Siewierska (ed.), Constituent Order in the Languages of Europe. Empirical Approaches to Language Typology. EURO TYP 20–1. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Downing, Pamela 1995. Word Order in Discourse. – P. Downing, M. Noonan (eds.), Word Order in Discourse. Typological Studies in Language, Vol. 30. Amsterdam/Philadelphia: Benjamins. 1–27.
- Dryer, Matthew S. 1992. The Greenbergian word order correlations. – Language, 68. 81–138.
- Dryer, Matthew S. 1997. On the six-way word order typology. – Studies in Language, 21:1. 69–103.
- DuBois, John 1985. Competing motivations. – J. Haiman (ed.). Iconicity in syntax. Amsterdam/Philadelphia: Benjamins. 343–365.
- Ehala, Martin 1998. How a man changed a parameter value. – R. M. Hogg, L. van Bergen (toim.), Historical Linguistics 1995. Volume 2: Germanic Linguistics. Benjamins, Amsterdam/Philadelphia. 73–88.
- Ehala, Martin 2001. Eesti keele baassõnajärjest. – R. Kasik (toim). Keele kannul. Pühendusteos Mati Erelti 60. sünnipäevaks. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 17. Tartu. 24–41.
- EKG II = Erelt, Mati, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare 1993. Eesti keele grammatika II. Süntaks. Lisa: kiri. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut.
- EKK = Erelt, Mati, Tiiu Erelt, Kristiina Ross 1997. Eesti keele käsiraamat. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

- Erelt, Mati 1996. Relative Words in Estonian Relative Clauses. – M. Erelt (ed.), *Estonian: Typological Studies I*. Publications of the Department of Estonian of the University of Tartu 4. Tartu. 9–23.
- Erelt, Mati 2001. Johannes Aavik eesti lauseehituse uuendajana. – *Emakeele Seltsi aastaraamat* 46. Tartu. 71–87.
- Erelt, Mati 2002. Paar märkust Peep Nemvaltsi kirjutise “Keeleteaduse teaduskeelest” kohta. – R. Pajusalu, I. Trigel, T. Hennoste, H. Öim (toim). *Teoreetiline keeleteadus Eestis*. Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 4. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. 193–194.
- Erelt, Mati 2003. *Syntax*. – M. Erelt (ed.), *Estonian Language*. *Linguistica Uralica Supplementary Series / Volume 1*. Tallinn: Estonian Academy Publishers. 93–129.
- Erelt, Mati 2004. Märkmeid eesti keele komplekslause kohta. – *Keel ja Kirjandus*, 6. 401–413.
- Eriksson, Mats 1997. *Ungdomars berättande. En studie i struktur och interaktion*. Skrifter utgivna av Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet 43. Uppsala.
- Firbas, Jan 1966. On defining the theme in functional sentence analysis. – *Travaux linguistiques de Prague 1*. Academia: Prague. 267–280.
- Givón, Talmy 1988. The pragmatics of word-order: predictability, importance and attention. – Hammond, M., Moravcsik, E. & Wirth, J. (eds.). *Studies in syntactic typology*. *Typological studies in language*, vol. 17. Amsterdam/Philadelphia: Benjamins. 243–283.
- Givón, Talmy 2001. *Syntax: An Introduction*. Vol. 1. Amsterdam/Philadelphia: Benjamins.
- Greenberg, Joseph H. 1963. Some universals of grammar with particular reference to the order of meaningful elements. – J.H. Greenberg (ed.). *Universals of Language*. Cambridge, Massachusetts: The M.I.T. Press. 58–90.
- Gülich, Elisabeth & Uta M. Quasthoff 1985. *Narrative Analysis*. – T.A. van Dijk (ed.), *Handbook of Discourse Analysis*. Vol. 2. *Dimensions of Discourse*. London: Academic Press. 169–197.
- Halliday, M. A. K. 1985. *An Introduction to Functional Grammar*. Second Edition. London, New York, Sydney & Auckland: Arnold.
- Harold, Bruce B. 1995. Subject-verb word order and the function of early position. – P. Downing & M. Noonan (eds.), *Word order in discourse*. *Typological studies in language* 30. Amsterdam/Philadelphia: Benjamins. 137–161.
- Hawkins, John A. 1983. *Word order universals*. New York: Academic Press.
- Hawkins, John A. 1990. A parsing theory of word order universals. – *Linguistic Inquiry* 21. 223–261.
- Hawkins, John A. 1998. Some issues in a performance theory of word order. – A. Siewierska (ed.), *Constituent Order in the Languages of Europe*. *Empirical Approaches to Language Typology*. EURO-TYP 20–1. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 729–781.
- Hawkins, John A., Kaoru Horie & Stephen Matthews 1991. On the interaction between performance principles of word order. – J.A. Hawkins, A. Siewierska (eds.), *Performance Principles of Word Order*. ESF Eurotype Working Paper 2. 141–179.
- Helasvuo, Marja-Liisa 2001. *Syntax in the Making: The Emergence of Syntactic Units in Finnish Conversation*. *Studies in Discourse and Grammar* 9. Amsterdam/Philadelphia: Benjamins.

- Help, Toomas 1996. „Free“ word order: Finnish vs. Estonian and Hungarian. – *Linguistica Uralica*, 1. 21–30.
- Hennoste, Tiit 2000. Eesti suulise kõne uurimine: transkriptsioon, taust ja korpus. – *Keel ja Kirjandus*, 2000, 2. 91–106.
- Hennoste, Tiit, Liina Lindström, Andriela Rääbis, Piret Toomet, Riina Vellerind 2001. Tartu University Corpus of Spoken Estonian. – T. Seilenthal, A. Nurk, T. Palo (eds.). *Congressus Nonus Internationalis Fenno-Ugristarum 7.-13. 8. 2000. Pars IV. Dissertationes sectionum: Linguistica I. Tartu*. 345–351.
- Hetzron, Robert 1992. Semitic languages. – W. Bright (ed.), *International Encyclopedia of Linguistics*, Vol. 3. Oxford: Oxford University Press. 412–417.
- Holmberg, Anders & Jan Rijkhoff 1998. Word order in the Germanic languages. – A. Siewierska (ed.), *Constituent order in the languages of Europe*. Berlin: Mouton de Gruyter. 75–104.
- Hopper, Paul J. 1979. Aspect and foregrounding in discourse. – T. Givón (ed.), *Discourse and Syntax. Syntax and Semantics*, Vol. 12. New York: Academic Press. 213–242.
- Hopper, Paul J. 1987. Stability and change in VN/NV alternating languages: A study in pragmatics and linguistic typology. – J. Verschueren & M. Bertuccelli-Papi (eds.). *The pragmatic perspective. Selected papers from the 1985 International Pragmatics Conference*. Amsterdam/Philadelphia: Benjamins. 455–476.
- Huddleston, Rodney 1994. The contrast between interrogatives and questions. – *Journal of Linguistics*, Vol. 30. 411–434.
- Huumo, Tuomas 1993. Suomen ja viron kontrastiivista sanajärjestysvertailuja. – V. Yli-Vakkuri (toim.), *Studia comparativa linguarum orbis Maris Baltici 1. Tutkimuksia syntaksin ja pragmasyntaksin alalta. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 43*. Turku. 97–158.
- Huumo, Tuomas 1994a. Kontrastiivinen tutkimus suomen ja viron sanajärjestyksestä. *Litsentsiaaditöö. Käsikiri Turu ülikooli soome ja üldkeeleteaduse õppetoolis*.
- Huumo, Tuomas 1994b. Näkökulmia suomen ja viron sanajärjestyseroihin. – H. Sulkala ja H. Laanekask (toim.), *Lähivertailuja 8. Suomalais-virolainen kontrastiivinen seminaari Hailuodossa 7.–9.5.1994*. Oulu. 21–39.
- Huumo, Tuomas 1995. On the position of subject in Finnish and in Estonian. – R. Kataja ja K. Suikkari (toim.), *XXI kielitieteen päivät Oulussa 6.–7.5.1994. Acta Universitatis Ouluensis Series B Humaniora 19*. Oulu. 79–87.
- Höglund, Kirsi 1997. Kontrastiivinen sanajärjestysanalyyysi ruotsin- ja vironkielistä adverbialaaleista päälauseissa. – H. Sulkala ja H. Laanekask (toim.), *Runon silta – kielen silta (toim.)*. Suomen ja saamen kielen ja logopedian laitoksen julkaisuja, 7. Oulu. 33–63.
- ISK 2003 = Hakulinen, Auli, Maria Vilkuna, Riitta Korhonen, Vesa Koivisto, Tarja Riitta Heinonen, Irja Alho 2003. *Iso suomen kielioppi*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Jansons, Airi 2001. Partikkel *siis* eesti suulises kõnes: üldiseloostumus ja funktsioonid. *Käsikirjaline bakalaureusetöö Tartu Ülikooli eesti keele õppetoolis*.
- Keevallik, Leelo 2000. Keelendid *et* ja *nii et* vestluses. – *Keel ja Kirjandus*, 5. 344–358.
- Koptjevskaja-Tamm, Maria & Bernhard Wälchli 2001. The Circum-Baltic languages: An areal-typological approach. – Ö. Dahl & M. Koptjevskaja-Tamm (eds.), *Circum-Baltic languages: Typology and contact. Volume 2. Grammar and typology*. 615–750.

- Kruijff-Korbayová, Ivana & Mark Steedman 2003. Discourse and Information Structure. – *Journal of Logic, Language and Information* 12. 249–259.
- Käi, Piret 1997. Eesti keele kõrvallauseste sõnajärg eri eagruppide kõnes. Käsikirjaline lõputöö Tallinna Ülikooli eesti keele õppetoolis.
- Labov, William 1972. The Transformation of Experience in Narrative Syntax. – *Language in the Inner City*. Oxford. Basil Blackwell. 354–396.
- Labov, William & Joshua Waletzky 1967. Narrative Analysis: Oral Versions of Personal Experience. – J. Helm (ed.), *Essays on the Verbal and Visual Arts*. Seattle/London. 12–44.
- Lambrech, Knud 1994. Information structure and sentence form. Topic, focus and the mental representations of discourse referents. Cambridge: Cambridge University Press.
- Leetberg, Karl 1933. Eesti sõnade järjekorrast. – *Eesti Kirjandus*. 8–22, 62–76.
- Lehmann, Winfred P. 1973. A structural principle of language and its implications. – *Language* 49. 47–66.
- Lehtinen, Tapani 1992. Suomen ja viron verbiloppuisista sivulauseista. – *Nordens språk i Baltikum. Pohjoismaiden kielet Baltiassa. Baltian maiden yliopistojen pohjoismaisten kielten opettajien kokous*, Riika 26.–30.11.1991. *Nordisk språksekretariats rapport* 18. Oslo. 70–82.
- Leppik, Eduard 1959. Lause pealiikmete inversioonist eesti kirjakeeles. – *Emakeele Seltsi aastaraamat V*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus. 41–52.
- Lindström, Liina 1997. Võru murde suulise kõne erijooni. Käsikirjaline bakalaureusetöö Tartu Ülikooli eesti keele õppetoolis.
- Lindström, Liina 1999. Sõnajärg eesti narratiivides. Käsikirjaline magistritöö Tartu Ülikooli eesti keele õppetoolis.
- Lindström, Liina 2000. Narratiiv ja selle sõnajärg. – *Keel ja Kirjandus*, 3. 190–200.
- Lindström, Liina 2001a. Grammaticalization of *või/vä* questions in Estonian. – I. Trangel (ed.), *Papers in Estonian Cognitive Linguistic Studies*. TÜ üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 2. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. 90–118.
- Lindström, Liina 2001b. Verb-initial clauses in narrative. – M. Erelt (ed.), *Estonian: Typological Studies V*. Publications of the Department of Estonian of the University of Tartu 18. Tartu. 138–168.
- Lindström, Liina 2002. Veel kord subjekti ja predikaadi vastastikusest asendist laiendi järel. – *Emakeele Seltsi aastaraamat*, 47, 2001. Tallinn. 87–106.
- Lindström, Liina 2004. Verbi asend eesti kõrvallauses. *Relatiivlused*. – *Keel ja Kirjandus*, 6. 414–429.
- Luraghi, Silvia 1995. The pragmatics of verb initial sentences in some ancient Indo-European languages. – P. Downing & M. Noonan (eds.), *Word order in discourse. Typological studies in language* 30. Amsterdam/Philadelphia: Benjamins. 355–386.
- Metslang, Helle 1981. Kõsilause eesti keeles. Tallinn: Valgus.
- Mithun, Marianne 1987. Is basic word order universal? – R.S. Tomlin (ed.), *Coherence and Grounding in Discourse. Typological Studies in Language* 11. Benjamins: Amsterdam/Philadelphia. 281–328.
- Myhill, John 1992a. *Typological discourse analysis: quantitative approaches to the study of linguistic function*. Oxford: Blackwell.
- Myhill, John 1992b. *Word Order and Temporal Sequencing*. – D. Payne (ed.), *Pragmatics of Word Order Flexibility*. Amsterdam/Philadelphia: Benjamins. 265–278.

- Nemvalts, Peep 2000. Aluse sisu ja vorm. Alusfraasi käändevaheldus tänapäeva eesti kirjakeeles. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Nemvalts, Peep 2002. Keeleteaduse teaduskeelest. – R. Pajusalu, I. Tragel, T. Hennoste & H. Õim (toim.). Teoreetiline keeleteadus Eestis. Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 4. 179–192.
- Noonan, Michael 1985. Complementation. – T. Shopen (toim), Language typology and syntactic description. Vol. 2. Cambridge: Cambridge University Press. 42–140.
- Nurkse, Rein 1929. Eesti keele sõnade järjekorrast. – Eesti Kirjandus. 321–334, 369–382.
- Palmer, Frank R. 1994. Grammatical roles and relations. Cambridge: Cambridge University Press.
- Primus, Beatrice 2001. Word order typology. – M. Haspelmath, E. König, W. Oesterreicher, W. Raible (eds.), Language typology and language universals: an international handbook. Vol. 2. Berlin/New York: W de Gruyter. 855–873.
- Prince, Ellen 1981. Toward a Taxonomy of Given-New Information. – P. Cole (ed.), Radical Pragmatics. New York: Academic Press. 223–255.
- Prince, Ellen F. 1992. The ZPG Letter: Subjects, Definiteness, and Information-status. – W.C. Mann, S.A. Thompson (eds.), Discourse description: diverse linguistic analyses of a fund-raising text. Amsterdam: Benjamins. 295–325.
- Quakenbush, J. Stephen 1992. Word Order and Discourse Type: an Austronesian Example. – D. Payne (ed.), Pragmatics of Word Order Flexibility. Amsterdam/Philadelphia: Benjamins. 279–304.
- Reis, Marga 2000. Önerfors, O. 1997. Verb-erst-Deklarativsätze. Grammatik und Pragmatik. (review). – Studia Linguistica, Vol. 54, No. 1. 90–100.
- Rommel, Nikolai 1958. Eesti keele sõnajärjestuse küsimusi. – Keel ja Kirjandus, 9–10. 543–555, 610–619.
- Rommel, Nikolai 1963. Sõnajärjestus eesti lauses. – Eesti keele süntaksi küsimusi. Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused VIII. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus. 216–389.
- Robinson, John 1981. Personal Narratives Reconsidered. – Journal of American Folklore, Vol. 94, No. 371. 158–185.
- Rätsep, Huno 1978. Eesti keele lihtlausete tüübid. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised 12. Tallinn: Valgus.
- Saareste, Andrus 1952. Kaunis emakeel. Vesteid eesti keele elust-olust. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.
- Saareste, Andrus 1960. Subjekti ja predikaadi vastastikusest asenemisest eesti keeles laiendi järgi. – Virittäjä, 4. 293–301.
- Sadock, Jerrold M. & Arnold M. Zwicky 1985. Speech act distinctions in syntax. – T. Shopen (ed.), Language Typology and Syntactic Description. Vol. 1. Cambridge: Cambridge University Press. 155–196.
- Sahkai, Heete 1999. Eesti verbifraasi sõnajärg. – Keel ja Kirjandus, 1. 24–32.
- Schiffrin, Deborah 1981. Tense Variation in Narrative. – Language, Vol. 57, No 1. 45–62.
- Siemund, Peter 2001. Interrogative constructions. – M. Haspelmath, E. König, W. Oesterreicher, W. Raible (eds.), Language typology and language universals: an international handbook. Vol. 2. Berlin/New York: W de Gruyter. 1010–1028.
- Siewierska, Anna & Ludmila Uhlířová 1998. An overview of word order in Slavic languages. – A. Siewierska (ed.), Constituent Order in the Languages of Europe.

- Empirical Approaches to Language Typology. EUROTYP 20–1. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 105–149.
- Siewierska, Anna 1998a. Introduction. – A. Siewierska (ed.), *Constituent Order in the Languages of Europe. Empirical Approaches to Language Typology. EUROTYP 20–1*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 1–18.
- Siewierska, Anna 1998b. Variation in major constituent order; a global and European perspective. – A. Siewierska (ed.), *Constituent Order in the Languages of Europe. Empirical Approaches to Language Typology. EUROTYP 20–1*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 475–551.
- Sigurðsson, Halldór Ármann 1990. V1 declaratives and verb raising in Icelandic. – *Modern Icelandic syntax. Syntax and Semantics, Vol. 24*. 41–69.
- Steele, Susan 1978. *Word Order Variation: A Typological Study*. – J. Greenberg, Ch.A. Ferguson, E.A. Moravcsik (eds.), *Universals of Human Language. Vol. 4. Syntax*. Stanford: Stanford University Press. 585–623.
- Tael, Kaja 1987. Sõnajärg eesti umbisikulistes lausetes. – *Dialoogi mudelid ja eesti keel. Töid eesti filoloogia alalt. Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 795*. Tartu. 86–94.
- Tael, Kaja 1988a. Sõnajärgemallid eesti keeles (võrrelduna soome keelega). Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Preprint KKI-56.
- Tael, Kaja 1988b. Infostruktuur ja lauseliigendus. – *Keel ja Kirjandus*, 3. 133–143.
- Tael, Kaja 1990. *An Approach to Word Order Problems in Estonian*. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia humanitaar- ja ühiskonnateaduste osakond. Preprint KKI-66.
- Tallerman, Maggie 1998. Word order in Celtic. – A. Siewierska (ed.), *Constituent Order in the Languages of Europe. Empirical Approaches to Language Typology. EUROTYP 20–1*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 21–45.
- Tauli, Valter 1959. Eesti kirjakeele sõnajärje probleeme. – *Virittäjä*. 241–251.
- Testelec, Yakov G. 1998. Word order in Kartvelian languages. – A. Siewierska (ed.), *Constituent Order in the Languages of Europe. Empirical Approaches to Language Typology. EUROTYP 20–1*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 235–256.
- Thompson, Sandra & Robert E. Longacre 1985. *Adverbial clauses*. – T. Shopen (ed.), *Language typology and syntactic description. Vol. 2*. Cambridge: Cambridge University Press. 171–234.
- Ulan, Russell 1978. Some General Characteristics of Interrogative Systems. – J. H. Greenberg, C. A. Ferguson, E. A. Moravcsik (eds.), *Universals of Human Language. Vol. 4. Syntax*. Stanford: Stanford University Press. 211–248.
- Van Valin, Robert D. 2001. *An introduction to syntax*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Van Valin, Robert D. Jr. & Randy J. LaPolla 1997. *Syntax. Structure, meaning and function*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Vennemann, Theo 1974. *Theoretical Word Order Studies: Results and Problems*. – *Papiere zur Linguistik*, 7, 5–25.
- Vennemann, Theo & Genannt Nierfeld 1973. *Explanations in Syntax*. – J.P. Kimball (ed.), *Syntax and Semantics. Vol. 2*. New York & London: Seminar Press. 1–50.
- Vilkuna, Maria 1989. *Free Word Order in Finnish. Its Syntax and Discourse Functions*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Vilkuna, Maria 1998. Word order in European Uralic. – A. Siewierska (ed.), *Constituent Order in the Languages of Europe. Empirical Approaches to Language Typology. EUROTYP 20–1*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 173–233.

- Whaley, Lindsay J. 1997. Introduction to typology: The unity and diversity of language. London: SAGE Publications.
- Wolfson, Nessa 1979. The Conversational Historical Present Alternation. – Language, Vol. 55. 168–182.
- Võik, Ilona 1990. Spontaanse kõne süntaktilisi erijooni. Käsikirjaline diplomitöö Tartu Ülikooli eesti keele õppetoolis.
- Õim, Haldur 1973. Keel, keeleteadus ja pragmaatika. – Keel ja Struktuur 8, Tartu. 107–147.

LITEREERIMISMÄRGID

=	kaks sõna on kokku hääldatud
(.)	mikropaus: 0,2 sekundit või lühem
(...)	mikropausist pikem paus
(1.2)	pausi pikkus sekundites
`sõna	rõhuline sõna
a-	poolelijäetud sõna
>.....<	muu kõnega võrreldes kiirendatud lõik
<.....>	aeglustatud lõik
.....	muust kõnest vaiksem lõik
<i>s(h)õna</i>	(sulgudes olev <i>h</i> sõna sees) sõna on lausunud naerdes
\$.....\$	naerva häälega öeldud sõna või pikem lõik, kuid mitte tõeline naer
@ ....@	imiteerimine, hääletooni muutus
[	pealerääkimise algus
]	pealerääkimise lõpp
(või)	halvasti kuulnud tekstilõik
(--)	litereerijale ebaselgeks jäänud sõna või kõneleja
(---)	pikem ebaselgeks jäänud lõik
((<i>tuleb laua juurde</i>))	litereerija kommentaarid ja seletused situatsiooni kohta

THE POSITION OF THE FINITE VERB IN A CLAUSE: WORD ORDER AND THE FACTORS AFFECTING IT IN SPOKEN ESTONIAN

SUMMARY

The present doctoral dissertation deals with issues related to Estonian word order. The focus of the work presented here lies on the factors to do with the position of the finite verb in the clause. As Estonian word order has been regarded as relatively free, one of the main questions of the dissertation is which factors influence the word order in spoken Estonian.

The materials used are the recordings of spoken language and transcripts from the Tartu University spoken language corpus. The word order of spoken language has been compared to data from written language.

The dissertation consists of an introduction, six papers and a summary. The introduction gives an overview of the terminology used, the study of word order (mainly from the functional typological perspective), factors influencing word order (in particular information structure) and the study of Estonian word order.

The papers in the dissertation deal with the factors influencing word order in Estonian, in particular in spoken language. The papers investigate how these factors influence the choice of word order in the clause. The following factors are dealt with:

- the status of constituents on the scale of given-new;
- the position of the focus in the clause;
- semantic features of constituents (especially of the subject; +-live, +-human);
- grammatical features of constituents (pronominal NP vs. full NP);
- narrative text type and the function of the clause in the narrative;
- clause type (main clause, subordinate clause).

It emerges that the most important factor influencing word order in spoken language is information structure, i.e. the givenness of clause constituents (on a scale of given-new) but also the degree of focus. The influence of information structure on word order is greater in spoken language than in written language.

In the present study this is apparent in:

- (1) the order of subject and predicate (in spoken language there is less inverted order caused by the V2 principle than in written language);
- (2) the position of the predicate at the end of the subordinate clause or not (in spoken language the verb is at the end of the subordinate clause but the constituents preceding it contain given information);

(3) the position of the predicate in clause types starting with a question word (if the sentence focus is on the question word, i.e. on the first element of the clause, the clause tends to be verb-final).

Word order in Estonian depends not only on information structure but also on other factors. The dissertation studies in detail the characteristics of the narrative text type. It appears that at least in some narrative text types there are statistically more verb-initial clauses than in other text types. There are two types of verb-initial clauses in the narrative: 1) clauses without a subject (pattern VX, V); 2) clauses with a subject and predicate inversion, so-called narrative inversion (VSX, VXS).

It can be said that the use of narrative inversion in Estonian (and in many other languages) is functionally motivated: narrative is a universal text type that exists in all cultures and in all cultures it is the action that plays the most important role in the narrative. Narrative inversion is caused by the necessity to highlight the action.

The main word order pattern of spoken Estonian is the SVX pattern that is statistically more frequent than other patterns (it occurs in 30% of the clauses). In written language the SVX pattern is as frequent as the XVS pattern but in the spoken language the XVS pattern occurs considerably less often (in only 5.3% of the clauses). In spoken language the pattern that is second in frequency is the SV pattern (11.4%).

If the order of the core arguments of the clause (subject and object) is examined it can be said that the SVO is firmly established as the neutral word order. In clauses where the subject and object cannot be differentiated on the basis of inflectional morphology or agreement with the verb, the subject almost always precedes the object in the clause. Deviation from this rule is on the whole perceived as a mistake.

Estonian word order is a complex of varying and changing phenomena. To describe this variation one factor is not enough but several factors have to be taken into account together. The present dissertation confirms that one of the most important factors is information structure, which has a bigger influence on the spoken language usage than on the written. The area of influence of the rest of the factors is smaller: they influence the usage of word order in certain communicational situations or text types and are to be studied in relation to information structure.

ELULOOKIRJELDUS

Liina Lindström

Kodakondsus: Eesti
Sündinud: 24. juulil 1973
Abielus, 3 last
Aadress: Tartu Ülikool, eesti keele õppetool
Ülikooli 18, Tartu 51014
Telefon: 737 5224, 737 6124
e-post: liina.lindstrom@ut.ee

Haridus

1988 Kuuste 8-klassiline kool
1991 Ülenurme keskkool
1997 Tartu ülikool, *baccalaureus artium* (eesti keel)
1999 Tartu ülikool, *magister artium* (eesti keel)
1999–2005 Tartu ülikool, doktoriõpe (eesti keel)

Teenistuskäik

1995–1997 AS Postimees, keeleteoimetaja-korrektor
sept 2000–aug 2001 TÜ eesti ja soome-ugri keeleteaduse osakond,
erak. teadur (0,5)
al. sept 2001 TÜ eesti ja soome-ugri keeleteaduse osakond, teadur (0,5)
al. 2004 TÜ eesti keele teadur (0,5), Eesti murrete teadur (0,5)

CURRICULUM VITAE

Liina Lindström

Citizenship: Estonian
Date of birth: July 24, 1973
Married, three children
Address: University of Tartu, Chair of Estonian Language
Ülikooli 18, Tartu 51014
Telephone: 737 5224, 737 6124
e-mail: liina.lindstrom@ut.ee

Education

1988 Kuuste 8-year school
1991 Ülenurme secondary school
1997 University of Tartu, BA (Estonian language)
1999 University of Tartu, *magister artium*
1999–2005 University of Tartu, doktoriõpe

Professional experience

1995–1997 AS Postimees, proof-reader
01.09.2000–31.08.2001 University of Tartu, Department of Estonian and Finno-Ugric Linguistics, extraordinary research fellow (0,5)
01.09.2001–31.08.2004 University of Tartu, Department of Estonian and Finno-Ugric Linguistics, research fellow (0,5)
01.09.2004–... University of Tartu, Department of Estonian and Finno-Ugric Linguistics, research fellow of Estonian (0,5), research fellow of Estonian dialects (0,5)